György István

SOHA TÖBBÉ!

KOSSUTH

GYÖRGY ISTVÁN

SOHA TÖBBÉ!

Közismert, ma is élő személyiségek idézik fel e könyvben felejthetetlen, drámai emlékeiket hazánk történetének tragikus időszakáról, a fasizmus éveiről. Bajcsy-Zsilinszky Endréné, Radnóti Miklósné, Heltai Jenőné, Móricz Virág, Jánossy Lajos, Tersánszky Józsi Jenő, Darvas József, Mihályfi Ernő, Ascher Oszkár, Hamvas Endre püspök, Pór Bertalan, Bernáth Aurél, Tátrai Vilmos, Ortutay Gyula, nagybaconi Nagy Vilmos – Horthy egykori honvédelmi minisztere – és mások emlékeznek. Más szemtanúk olyan németekről szólnak, akik szembe szálltak a nácizmussal.

A mű: dokumentum. Az olvasó megismeri lapjairól a fasizálódó s a második világháborúba belesodort Magyarország gyászos éveit. De megismeri azok életét is, akik e mű keretében megszólalnak, s azokét, akikről személyes élmények alapján hozzátartozóik emlékeznek. György István, az ismert újságíró, beszélget a drámai idők nagy tanúival. Hősök,

GYÖRGY ISTVÁN * SOHA TÖBBÉ!

GYÖRGY ISTVÁN

SOHA TÖBBÉ!

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1963

ELŐSZÓ

A kis kötet, amely az olvasó előtt fekszik, egyfajta kordokumentum. Méghozzá nem is egy, hanem mindjárt két koré. Azé, amelyről szól, de azé is, amelyben íródott. Akik lapjain megnyilatkoznak, azokról az évekről beszélnek, amikor a fasizmus iszonyata háborúba döntötte az emberiséget, a mára egy utalásnál többel általában nem térnek ki. S mégis: mintha ez a kötet, a nyilatkozattevők névsorával és mondanivalójával, legalábbis annyit mondana el jelenünkről, amelyben született, mint múltunkról, amelynek tanulságai ihlették: a jelenről, amelyben újraéledt és megújhodott annak a nemzeti összefogásnak a gondolata, amely a háború idején egy szellemi táborban egyesítette hazánk legjobbjait.

Kétségtelen, hogy a történelem, ha nem is ismétli meg önmagát, ismer analóg jelenségeket, ismer folyamatokat, amelyek más szinten bár, de valamiképpen hasonló

formában mennek végbe; ez az analógia sohasem teljes, csak bizonyos vonásokra, bizonyos tényezőkre szorítkozik, de mégis létezik, tudatosodik és hat. Ebből a jelenségből magyarázható, hogy egy-egy korszak többnyire meghatározott múltbeli korszakok hagyományaihoz vonzódik, azokat ébreszti, ápolja, formálja újra. Így voltunk példának okáért 1956/57 telén, az ellenforradalmi árulás és anarchia elleni harc hónapjaiban a Tanácsköztársaság forradalmi hagyományaival, amikor Budapest utcáin ki lehetett ragasztani – minden változtatás nélkül – 1919 plakátjait, és így vagyunk ma az antimilitarista nemzeti egységmozgalommal. Persze mi sem lenne oktalanabb, mint a szellemtörténészek ismert hibájába esni, akik az efféle hasonlóságok felfedezésétől megmámorosodnak, és elfeledkezve a történelmi folyamat lényegbeli változásairól, teljes azonossággá abszolutizálják az egyes hasonló vonásokat és fantasztikus kombinációkkal cserélik fel a konkrét folyamat elemzését. De ha elkerüljük ezt a hibát, a hasonlóságok mellett tekintetbe vesszük azt, ami eltérő, akkor korántsem haszon nélkül való az analógiák feltárása.

Emellett a mi példánk esetében – tehát az 1940-es évek népfrontja, nemzeti egységmozgalma és a mai népfront és nemzeti egység koncepció között – még megállapítható, jóllehet megszakításokkal, a konkrét folytonosság is. Nagyrészt ugyanazok a személyek jelképezik a fejlődés mindkét szakaszát, nagyrészt ugyanazok a nemzedékek vettek, illetve vesznek részt mindkettőben. De nem ez a döntő, mint ahogy az sem a legdöntőbb,

hogy 1956 után tudatosan törekedtünk is arra, hogy újra élettel töltsük meg a szektás politika idején formálissá vált népfrontszövetséget. A lényeges, a leglényegesebb: az objektív történelmi helyzetben rejlő hasonlóság; egy tradíció újjáéledésének mindig is ez az alapja, ha ez hiányzik, hiábavaló minden élesztési kísérlet. Miben rejlik ez a hasonlóság, vagy más szóval, miért érzi e kötet olvasója, hogy a nyilatkozatok a jelenhez is szólnak, amikor a múltról beszélnek? Vegyük sorra a lényegesebb mozzanatokat.

Bizonyos, hogy akárcsak annak idején, ma is egy táborban egyesülnek emberek, akik világnézetüket tekintve nagyon is különbözőképpen gondolkodnak, de az adott helyzetben fontosabbnak érzik azt, ami politikai eszméikben összeköti őket. Istenhivők és tudomány-„hivők", idealisták és materialisták, racionalisták és irracionalisták egyaránt találhatók köztük: a világ végső vagy alaptörvényeiről a legellentétesebb nézeteket vallják, egymást kizáró, egymást tagadó eszméket követnek – s mégis harcostársak, mégis közelebb érzik magukat egymáshoz, mint azokhoz a velük ideológiailag rokonívásúakhoz, akik viszont a társadalom, a politika szóban forgó alapkérdéseiben más álláspontot képviselnek. Messzire vezetne, ha arról is szólni akarnánk, hogy elméletileg miként lehetséges ez; miként lehetséges ez, annak ellenére, hogy a világnézet mindig átfogóbb, mint a politikai hitvallás. Elégedjünk meg annak leszögezésével, hogy a politikai nézetek, jóllehet nem olyan átfogóak, mint a világnézet, az osztálytársadalomban – pon-

tosabban mindaddig, amíg egyáltalán lesz politika – a legdöntőbb befolyást gyakorolják az egyes emberek a társadalmi rétegek állásfoglalására, cselekvésére. A politikai ideológia vezető szerepéről szóló marxista–leninista tanítás – amely azon alapszik, hogy Marx és Engels felismerték: a történelem osztályharcok története – bőséges magyarázattal és példával szolgál erre a csak látszólagos paradoxonra.

Ám azt is mindjárt tegyük hozzá: az azonosság, a múlt és a jelen helyzete között magába foglal egy másfajta azonosságot is. Nevezetesen azt, hogy a kommunisták, akik akkor is, most is kezdeményezői voltak az összefogásnak, akkor is úgy fogták fel, most is úgy fogják fel a politikai összefogást, mint átmenetet, amely egy vagy néhány közös politikai cél talaján jön létre, azután mind szorosabb politikai egységgé ötvöződik össze, mind több politikai célban válik közössé, míg végül is létrejön a teljes politikai egység a munkásosztály forradalmi eszméi jegyében és ezzel az egységes alap, amelyen kibontakozhat – a politikai szövetség szilárdságának veszélyeztetése nélkül – az ideológiai vita. Aminek ma tanúi vagyunk, az voltaképpen ennek az utóbbi szakasznak a kezdete.

Az 1940-es évek népfrontmozgalma csak néhány közös cél jegyében indult. Igaz, akkor ezek voltak a legalapvetőbbek, a magyar nép, a nemzet szempontjából a sorsdöntőek: a harc a háborútól való távolmaradásért, majd a fasiszta szövetségből való kilépésért, az ország függetlenségéért, a békéért – a háború ellen, a német és a

magyar fasizmus ellen. A szövetség, amelyet ez a harc inspirált, egyfelől a fasiszta terror, másfelől a demokratikus erők gyengesége miatt nem vált a történelmet meghatározó tényezővé, amikor a nemzetnek erre a legnagyobb szüksége lett volna, de a felszabadulás folyamán, különösen pedig nyomban utána óriási szerepet játszott: az új demokratikus hatalom csírája volt. Belőle fejlődött ki, amit ma úgy nevezünk, hogy kibontakozó szocialista nemzeti egység és amit holnap majd úgy nevezhetünk, hogy szocialista nemzet. Az út persze onnan a mai népfrontig hosszú volt és göröngyös. Nem kevesebbről volt szó, mint hogy fel kellett számolnunk hazánkban a földbirtok és a tőke hatalmát, létrehozni az új népi hatalmat, átvezetni a legszámosabb kispolgári osztályt, a parasztságot a szocializmus útjára: mindmegannyi alapvető politikai cél, amelyet a népfront akkor, születése idején, nemcsak nem vallott, de amelyről a vitát is kínosan kerülte, mindmegannyi célkitűzés, amely a népfronthoz csatlakozott polgári-kispolgári erőket szembeállította volna a szövetség gondolatával – vagy eltávolította volna attól. A népfrontra azonban a közbenső években nemcsak ezek az elkerülhetetlen megszorítások hatottak, hanem mindenekelőtt az osztályharc szükségszerű és állandó éleződéséről szóló antimarxista dogmatikus elmélet, amely éppen a népfront vonatkozásában tette a legnagyobb kárt. A politika e súlyos eltorzulása azzal járt, hogy az összefogás gondolatát – olyan időben, amikor a történelmileg megérett és elkerülhetetlen társadalmi reformok amúgy is átmeneti időre megnehezítették a ba-

ráti viszonyt a szövetséges osztályok és rétegek között – még megterhelték elviselhetetlennek látszó nehezékekkel.

Persze ennek ellenére is volt népfront, minden objektív és szubjektív akadály ellenére: ha nem is abban az értelemben, ahogy azt az ötvenes évek elején deklarálták (vagyis nem mint a nép teljes és végleges egysége). A közös platform, amely egészen 1948-ig, 1949-ig szélesedett és amelyen már szocialista célok is elfértek (mint a gyárak államosítása), nemigen bővült, de nem is tűnt el: a harc az imperializmus ellen, a békéért, az ország gazdasági felemeléséért a meglevő és a mesterségesen táplált belső feszítőerők ellenére is elegendőnek bizonyult a népfront átmentésére. Persze nyilvánvaló, hogy azok között a viszonyok között a népfront gondolat inkább vegetált, semminthogy erősödött volna: szerves fejlődését már-már végzetesen hátráltatta a türelmetlenség, a gyanakvás, az ellentétek erőszakolt élezése. A népfronthagyományok ápolása mindinkább formálissá lett, és hovatovább teljesen lehetetlenné is vált volna – a szavak és a tettek eltérése egyszerűen abszurddá tette volna.

S ezzel voltaképpen meg is válaszoltuk, hogy napjainkban miért újra eleven a népfront eszméje, miért érezzük ma vitálisabbnak és erőteljesebbnek, mint a múltban bármikor, miért érzik, akik róla beszélnek, a jelenhez vezető fontos lépésnek, amelynek tanulságairól érdemes szólni a mának és a holnapnak. Nem más tükröződik ebben, mint az, hogy az ország politikai közélete

1956 után, az ellenforradalom leverése után végképp megszabadult a szektásságtól, leküzdötte a nyomában fellépett revizionizmust, és visszaálltak azok a természetes állapotok, amelyekben a népfront újra fejlődésnek indulhatott. A párt helyes politikája révén nemcsak azoktól a szubjektív akadályoktól mentesült a népfront, amelyeket a dogmatikusan értelmezett, mértéktelenül túlhajtott osztályharc szült, de megszűntek azok az objektív társadalmi feszültségek is, amelyek a szocializmus alapjainak megteremtése idején szükségszerűen jelentkeznek. Mindenekelőtt megvalósult a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a parasztság egésze a szocializmus útjára lépett. Lényeges változások mentek végbe a többi szövetséges rétegben is: a kispolgárságban, az értelmiségben; normalizálódott az állam viszonya az egyházakkal, szélesedett a nagy tömegeket átfogó szervezetek befolyása, pozitív változások történtek a vallásos és más idealista világnézeteket valló rétegek politikai magatartásában. A fokozott gond, amelyet a párt és az állam az életszínvonal emelésére fordított, a közélet demokratizálása, a törvényesség stabilizálása – ugyancsak fontos, alapvető jelentőségű tényezők voltak ebben a folyamatban. Ezen a talajon indult új virágzásnak a nemzeti egység gondolata, lett újra nagy politikai erővé a népfront.

Ugyanaz-e a mai népfront, mint volt elődje húsz évvel ezelőtt? Fontos vonatkozásokban persze van még azonosság is: mindenekelőtt, ami az újjáéledő fasizmus, a német militarizmus és általában az agresszív imperializmus

elleni harcot illeti, a küzdelmet az ország függetlenségéért, a békéért. De még ahol a legkevésbé változott a szövetség tartalma, ott is vannak elhatározó különbségek. Példának okáért túlhaladtuk azt a németellenességet, amely a második világháborúban még ideiglenes szövetségesünk lehetett: ezért is szállnak szembe e kötet lapjai a nacionalista németgyűlölettel. Ma két Németország van, az egyik testvéri szövetségesünk, a másikban is vannak erők, amelyek harcát rokonszenvvel kísérjük, jóllehet jogos aggodalmat táplálunk a nyugatnémet neofasizmus és militarizmus veszélyével szemben. Ugyancsak változtak a viszonyok azokban az országokban, amelyek a háború második részében a Szovjetunióval vállvetve a hitleri koalíció ellen küzdöttek: az Egyesült Államok a világreakció legfőbb támaszává vált, Angliával és Franciaországgal együtt létrehozta az agresszív Atlanti Szövetséget, támogatja a nyugatnémet revansizmust és más veszedelmes irányzatokat. A mai népfront antifasizmusa, antiimperializmusa magába foglalja az állhatatos harcot e békebontó törekvések ellen és azoknak a szoros testvéri és szövetségi kapcsolatoknak az ápolását, amelyek bennünket a Szovjetunióhoz, a szocialista tábor más országaihoz, a gyarmati és a volt gyarmati népekhez, minden békeszerető és demokratikus erőhöz fűznek.

Még szembetűnőbb a különbség, ha számba vesszük belső viszonyainkat. Akkor a népfront politikai kompromisszum is volt; az akkor legfontosabb politikai cél kedvéért, a fasizmus elleni harc kedvéért, félretettünk mindent, ami elválaszthatta egymástól a szövetkezőket. Ma

viszont, a szocializmus alapjainak lerakásával megszűntek az alapvető társadalmi különbségek, amelyek *ellenére* annak idején létrejött a szövetség: nincs többé alapvető politikai cél, amely elválasztaná egymástól a népfront tagjait. Természetesen mélységesen tévednek, akik azt hiszik, hogy a mai egység a közbülső évek osztályharcát egyszerűen tagadja. Csupán annak túlhajtott és megengedhetetlen formáit tagadja, a *lényegét* épp hogy igazolja. A mai egység – a kialakuló szocialista nemzeti egység – egyenes eredménye az osztályharcnak és azért olyan mély és erős, mert az osztályharcban a szocialista princípiumok győztek, mert lényegében felszámoltuk a múlt társadalmi struktúráját. A mai népfront is kompromisszum persze, ideológiai értelemben, de politikai értelemben már nem az: immár szocialista alapokon nyugszik, összefogás a békéért is, a demokráciáért is, a szocializmusért is.

Ebben a változásban rejlik a nyitja annak is, hogy ma sokkal szélesebb a népfront, mint volt a múltban, jóllehet céljai sokkal kiterjedtebbek, nem korlátozódnak egyetlen legfőbb feladatra. Ezt tanúsítja ez a kötet is, amelyben a többi között megnyilatkoznak olyan közéleti személyiségek, akik annak idején, ha nem is egyenesen szemben, de mégis nagyon távol állottak a népfronttól, egyikük-másikuk ma sem vallja talán a magáénak *minden* célját, de mindegyikük túllépett a múlton és ma ezen az oldalon, a nép oldalán áll, együtt halad az új társadalommal, benne keresi, tőle várja és reméli a nemzet szebb jövőjét.

Bizonyságául annak, hogy minden, ami a korunkban valóban emberi vágy és becsületes remény, a szocializmusban találja meg a maga eszményét, a szocializmus megvalósulásában tiszta törekvéseinek beteljesedését.

Rényi Péter

Ascher Oszkár Kossuth-díjas színművész, *Bajcsy-Zsilinszky Endréné, Bálint Lajos* dramaturg, *Baló Elemér* színművész, *Benedikt Ottó* Kossuth-díjas akadémikus, *Bernáth Aurél* Kossuth-díjas festőművész, *Bognár József* a Kultúrkapcsolatok Intézetének elnöke, *Bóka László* egyetemi tanár, *Bródy Pál* egykori színházigazgató, *Cserépfalvi Imre* könyvkiadó, *Darvas József* Kossuth-díjas író, *Dr. Dürmayer Heinrich* bécsi udvari tanácsos, *Ék Sándor* Kossuth-díjas festőművész, *Érczhegyi József* rendőralezredes, *Gergely Sándor* Kossuth-díjas író, *Haász Árpád* egyetemi tanár, *Hamvas Endre* püspök, *Hatvany Lajosné, Heltai Jenőné, Illés Béla* Kossuth-díjas író, *Jancsó Miklós* Kossuth-díjas tudós, *Jánossy Lajos* Kossuth-díjas tudós, *Jász Pál* őrnagy, *Kis Ferenc* költő, *Komját Irén, Mihályfi Ernő,* a „Magyar Nemzet" főszerkesztője, *Mikus Sándor* Kossuth-díjas szobrász,

Móricz Virág író, *Nagybaczoni Nagy Vilmos,* Horthy egykori honvédelmi minisztere, *Ortutay Gyula,* a Hazafias Népfront főtitkára, *Otta István* vezérőrnagy, *Pór Bertalan* Kossuth-díjas festőművész, *Radnóti Miklósné* tanárnő, *Radó Sándor* Kossuth-díjas földrajztudós, *Szabó Ferenc* Kossuth-díjas zeneszerző, *Tátrai Vilmos* Kossuth-díjas hegedűművész, *Tersánszky Józsi Jenő* Kossuth-díjas író, *Turóczi-Trostler József* Kossuth-díjas professzor, *Uszta Gyula* honvédelmi miniszterhelyettes, *Várnai Zseni* költő, *Wagner Anna* pártmunkás, *Dr. Wild Frigyes,* a Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége főtitkára, *Winter Ernő* Kossuth-díjas tudós.

Ez a névsora azoknak – a könyvben nem ebben a sorrendben szerepelnek –, akikkel beszélgettem. Túlnyomórészt közismert emberek. A fasizmus jármába terelt ország életéről, emberek küzdelmeiről és nyomorúságáról, híres és névtelen hősökről mondták tollba emlékeiket, s én jegyeztem szorgalmasan, miközben szavaikból kiéreztem az emberiség sorsáért érzett aggodalmat. A német militarizmus, a neofasizmus itt éled újra a közelünkben – ez a felismerés alakította a megkérdezettek véleményét a mai helyzetről, béke és háború kérdéséről. Emlékeik úgy különböznek egymástól, mint ők maguk: van közöttük kommunista és pártonkívüli, magas egyházi személyiség és harcos materialista, megrögzött „nem politizáló" és volt aktív ellenálló – s olyan is, aki a Horthy-fasizmusnak volt, nem is alárendelt szerepű kiszolgálója. Jó néhány év múlt el azóta... Az

egyes ember életében különösen nagy idő, s a sok, igen különböző múltú, politikai érzelmében eltérő ember egyben hasonlít ma egymáshoz! – Ez volt számomra a legszebb, a legfőbb tanulság: soha többé! A fasizmus éveiben, évtizedeiben átélt sok nyomorúság és elkövetett gaztett nem ismétlődhet meg soha többé!

Gy. I.

AZ UTOLSÓ KARÁCSONY

Az Attila körúti bérház lépcsőházában, felfelé menet a negyedik emeletre, meg-megállok emlékezve; 1944. március 19-én itt hurcolták le az SS-legények a sebeiből vérző Bajcsy-Zsilinszky Endrét.

Özvegye ma is itt lakik. Ez a törékeny, s már hosszú ideje betegeskedő asszony kísérte élettársát az igen messziről kígyózó, kanyargó, sok válaszúttal, meghasonlással, tévedéssel teli, de utolsó hosszú szakaszában dicsőségesen hősies életen, amely a sopronkőhidai mártíromsággal fejeződött be.

Egy darab történelem

– Ilyenkor, karácsony előtt különösen nehéz minden nap, minden óra . . . Minden arra emlékeztet, ami

17 évvel ezelőtt történt ... Karácsony előestéjén gyilkolták meg ... – ezzel fogadott Bajcsy-Zsilinszky Endre özvegye. Látása igen megromlott, de amint megállunk a szobában, maga elé idézve az eseményeket világosan lát mindent, csak a szavai sorakoznak lassan egymás mellé:

– Nem lehetett olyan gondja, dolga, hogy velem ne törődött volna. Mindig kímélni akart ... Nem voltam ott az összes bizalmas megbeszélésen, de ha csak egy órányi ideje volt, mindent részletesen elmondott nekem ... Ismertem az embereket, akik a tragikus háborús években egymás kezébe adták nálunk a kilincset, hírekkel jöttek vagy segítségért.

Akármilyen apróságot, részletkérdést idéz, történelmünk egy-egy fejezetét említi. Az újvidéki vérengzés hírével egy hadbíró ezredes érkezett ide, és a felháborodott Bajcsy-Zsilinszky Endre azonnal elkezdte a részletes adatok gyűjtését, hogy ezek birtokában leleplezze a történteket a Parlamentben.

– A parlamenti beszéd után feldúltan érkezett haza. Hazaárulónak bélyegezték! Azok, akik eladták a fasizmusnak az országot, azok merészelték őt hazaárulónak nyilvánítani! Nagyon elkeseredetten jött haza a Parlamentből azon a napon is, amikor megszavazták, hogy belépünk a háborúba. Vele együtt csak hárman emelték fel szavukat az esztelenség ellen, s még külön megrendítette, hogy a szavazáskor egykori, illetve vélt barátai, pártjának vezetői is kisompolyogtak a teremből, csak hogy ne kelljen nyíltan színt vallaniuk. És neki

megint azt vágták a fejéhez, hogy hazaáruló! Ezekben az években ismerte meg igaz hazafiaknak a kommunistákat, akikkel valaha szemben állott. Ezt vallotta tanúként Schönherz Zoltán tárgyalásán. Miután Schönherz Zoltánt halálra ítélték, a férjem bejelentette magát a kormányzónál, hogy kegyelmet kérjen. Délre várta őt Horthy. De a halálos ítéletet soron kívül, előbb végrehajtották. Schönherz Zoltán nővérétől tudta meg a szörnyű hírt. Ágynak dőlt a gazság hírére. A legtöbbször Kállai Gyula járt hozzá. Hosszú éveken át. Benne nem csalódott, tisztelte, becsülte, ahogy a többi kommunistát is. Ma már mindenki tudja, mi vezette őket: a nemzeti összefogást szervezték, munkásokból, parasztokból, polgárokból. A fegyveres harcnak Kiss János altábornagy, Tartsay Vilmos vezérkari százados lett volna a vezetője.

Felkel, a szekrényben kutat, nagy csomag irat, levél kerül elő, csak néhány oldalnyi a géppel írott.

– Ezeket én kopogtam le akkoriban . . .

A többin, amit nem géppel írtak, Bajcsy-Zsilinszky Endre többnyire olvashatatlan sorai látszanak. Ki tudná ezeket most már kibetűzni? Néhány mondat a háború különböző időszakában írott levelekből:

> „A nagy nemzeti felkelésnek, ennek az új magyar szabadságharcnak, minél döntőbb részt kell vállalnia Magyarország felszabadításának nagy művéből, teljes összhangban a szövetségesek háborús céljaival . . . mindenekelőtt pedig a diadalmas szovjetorosz hadsereggel."

A Szovjetunió kormányához írott, 1944. november 19-én kelt levélből:

„A magyar nemzet demokratikus többségét, pártjait és szervezeteit képviselő Magyar Front és a német leigázók ellen szervezett Nemzeti Felkelés Fölszabadító Bizottsága megbízásából küldöttséget menesztett Moszkvába, a Szovjetunióval való politikai és katonai összeköttetés és együttműködés előkészítésére . . ."

Egy másik, ugyancsak a szovjet kormányhoz írt levélből:

„A létesítendő magyar felszabadító hadsereg, amelynek legfontosabb kiegészítő részét a felállítás alatt álló munkáscsapatok alkotnák, s általában a partizánharcokra önként vállalkozó magyar lakosság, láttassék el sürgősen megfelelő, modern felszereléssel és fegyverzettel . . ."

Az özvegy emlékezete visszakanyarodik március 19-re . . .

Nem volt segítség

– Vasárnap reggel volt, háromnegyed kilenckor csengettek. Én mentem az ajtóhoz . . . egy rossz arcú SS tekintett rám a kisablakon túlról. „A képviselő urat keresem!" – mondta. „Egyetlen vasárnapja van, tessék 11-kor felhívni telefonon" – feleltem. „A német rendőrségtől vagyok!" – jelentette ki, mialatt becsuktam előtte az ablakot. Újra csengettek, most már két SS állt

az ajtó előtt, taszigálták befelé a hogy, hogy nem kis rést hagyó ajtót, nem is tudom, hogyan volt erőm ahhoz, hogy az ajtóval újra kiszorítsam őket. „Itt vannak a németek!" – siettem be a férjemhez. Telefonált, segítséget kért, de mindenhol megtagadták. Ekkor tudtuk meg, hogy a németek megszállták az országot. Közben odakinn verték az ajtót, a ház előtt német autók sorakoztak. Még annyi időm volt, hogy a titkos iratokat a kályhába rejtsem, már puskatussal be is törték az ajtót, és megkezdődött a harc a nagy csapat SS ellen. Itt, ezen a helyen állt, amikor betörtek hozzánk. Az SS-ek ott csoportosultak az előszobában... Öt lövést adott le rájuk a revolveréből, azok 36-ot őrá... váll és haslövést kapott, azután kezeit hátracsavarták, így lökdösték lefelé a lépcsőn. Mielőtt bedobták az autóba, volt annyi ereje, hogy az ott csoportosuló tömegnek ezt kiáltsa: „Éljen a szabad, független Magyarország!" Néhány SS-legény a lakásban maradt, összecsomagolták az értéktárgyakat, órákat, írógépet, és elvitték, de előzőleg – precíz emberek lévén – szappant és cipőkenőcsöt kértek, hogy rendbe hozzák magukat.

– Rabkórház, fogság, nehéz hónapok következtek... De ezalatt mennyi jó embert ismertem meg... Például Szabó bácsit, a Mosonyi utcai rabkórház ápolóját; a temető előtt adott találkozóinkra ő hozta a férjemtől, cipőjébe rejtve, a leveleket... Engem egyébként elbocsájtottak az OTI-tól, ahol dolgoztam, nehogy destruáljak...

– Most már egész nap destruálhattam – mondja

keserű-derűsen, s első ízben látok mosolyt az arcán. – De mennyi aljas emberrel is találkoztam! Például Müsseller SS-parancsnokkal... A Melinda úton hallgatták ki a férjemet. Müsseller vezényletével. Szegény férjem akkor már 18 kilót fogyott... Volt Müssellernek egy magyar titkárnője, Kozmáné, hazaáruló volt a javából. Egyszer, később, már a Szálasi-puccs után, Kozmáné hívatott: „Az ura megint nagy disznóságot csinált, de maga jóváteheti, ha három címet közöl velünk." „Én nem hazaárulónak vagyok a felesége!" – csak ennyit mondtam neki.

– Egy alkalommal az egyik közeli rokonunk azt merészelte javasolni, hogy hívjam meg Müssellert vacsorára, bizonyára szívesen venné, és ez talán segítene Endre helyzetén. Hogy én vendégül lássak ilyen gazembert? Később, amikor a Szálasi-puccs után egy ideig a férjem szabadlábon volt és egyik búvóhelyről a másikra lopakodtunk, elvetődtünk ehhez a rokonunkhoz is. Csak néhány napra akartunk nála menedéket találni. Amint beléptünk a lakásába, a fő helyen Hitler képmását pillantottuk meg. Endre nem volt hajlandó ott maradni. A Romanelli utcában húzódtunk meg egy családnál, amikor november 23-án reggel fél nyolckor ránk törtek Radó csendőrszázados vezetésével a számonkérő szék pribékjei. A Margit körúti fogházba kerültünk. Egyszer bevittek hozzá, a magánzárkájába... feküdt a priccsen, a szája két sarka kék volt a villanyozástól. A „kihallgatást" – elmondta – a németek irányították. Leakasztották a csillárt, és a helyébe őt akasztották...

– Az utolsó találkozásunk... Ez december 11-én volt... Délután vitték Endrét Sopronkőhidára. Tartsayékat 8-án végezték ki, és a férjem ezzel fogadott: „Nekem most már nem is illik élni, amikor Tartsayt és Kisst megölték!" Tudta, hogy én sem akarok tovább élni, ha ő már nincs többé és meg kellett fogadnom, ha „az" megtörténik, mégsem dobom el az életemet...

Sorok, a Sopronkőhidáról írt két utolsó levelezőlapjából:

„Sajnálattal hallom, hogy az ügyvéd nem vállalja a védelmet, ez eléggé megvilágítja a helyzetemet... Sorsomat viseld erősen, és ne felejtkezzél meg utolsó kívánságomról."

„Ha lehet, küldj karácsonyra egy apró karácsonyfát. De gyönyörű volna, ha ide jöhetnél karácsonyra... De ezt ne is vedd komolyan, csak olyan hirtelen, meggondolatlan ötlet volt..."

Karácsonyra... 1944 karácsonyán már nem élt, előtte való nap végezték ki.

– Mennyire szerette a karácsonyt! A mennyezetig ért nálunk mindig a karácsonyfa, ő díszítette, nagyon sok gyertyával, amelyek reggelig égtek. 1943 karácsonyán kijelentette: „Érzem, ez az én utolsó karácsonyom." Jóslatszerű szavai – beteljesedtek. Azóta nincs karácsonyfa ebben a lakásban. De előbb még...

Bajcy-Zalinsky Endre [illegible]
[illegible]

Bajcsy-Zsilinszky Endre
Balaton-parti kis házában

Ascher Oszkár

A híres dublini intézetben: Jánossy professzor a Nobel-díjas Max Bornnal és E. Schrödingerrel

G. A. M. Dirac, a világhírű cambridge-i tudós és Jánossy Lajos professzor a dublini intézetben

– 1944. december 23-án volt a tárgyalása. Dominics őrnagy halálbüntetést kért és utána ezt mondta: „Én magam megyek Kőszegre, megerősíteni az ítéletet, hogy nyugodt karácsonyom legyen."

Feketehalmi-Czeydner írta alá a végső döntést. Nem volt kegyelem.

„A magyarság igazolni fog engem"

– Csak hónapok múltán mehettem Sopronkőhidára. Lévai evangélikus lelkész vele töltötte az utolsó éjszakát a siralomházban. Ő mondta el nekem az utolsó órák történetét és annak a levélnek a pontos tartalmát, amelyet a férjem ott írt:

> „Fel kell emelni a népet... Kötelezővé kell tenni a 8 osztályos népiskolát, és ezenkívül a négy középiskolát... Már a népoktatásnál kezdődjön el az életpályára való nevelés. Ne legyenek műveltségbeli különbségek férfiaink és asszonyaink között... Amit tettem, hazám és népem érdekében tettem, tudom, hogy a magyarság igazolni fog engem..."

– A lelkész elmondta, hogy a cella ajtajában két honvéd állt őrt, mindkettő sírt. Az egyikük történetesen a férjem falubelije volt. Amikor kivitték az utolsó útra, a honvéd hirtelen lehajolt és megcsókolta a kezét: „Sohasem fogjuk elfelejteni a képviselő urat!"

Mi sem felejtjük el soha a „képviselő urat". Akik nem

ismerik eléggé a történelmet, azoknak talán rejtély, hogyan tette meg ez a maga osztályában oly magányos férfi ezt a nagy utat. Pedig nem rejtély, hanem az is történelem immár: igaz, tiszta hazaszeretete a kommunisták közé vitte, akik még világosabb látásra tanították a fasizmus elleni harcra kész embert.

Nagy csend van a szobában. Mint mindig. Csak a régi, ide látogató barátok szakítják meg időnként. Többnyire hallgat a rádió is . . .

– Csak nagy ritkán kapcsolom be, és csak a zenei adásnál . . . A hírek, amelyek odakintről érkeznek . . . azokat nem bírom, nem akarom hallgatni! Iszonyú, hogy ugyanott és ugyanúgy újra éledhet, ami ellen ő harcolt . . .

AKKOR IS MÁRCIUS VOLT...

Először úgy gondoltam, hogy még korai meglátogatnom... Több mint két hónapja beteg, s még idő, teljes nyugalom szükséges a felgyógyulásához... Azután mégis oda utaztam a Sopron fölötti, erdők közötti szanatóriumba, amely csendes és szubalpin levegőjű, s erkélyeiről messzire ellátni a még hófoltos, de már tavasziasan napfényes tájra. Az orvosok nagy szeretettel veszik körül. Egyikük így engedett be hozzá:

– Még vigyázni kell, kérem, ne beszélgessenek szomorú dolgokról...

Persze, hogy nem fogok Ascher Oszkárral „szomorú dolgokról" beszélgetni... Csak a hősi múltról, például egykori híres szavalókórusáról... Mennyi felejthetetlen emléke lehet a művésznek a harmincas évekből, a Horthy-fasizmus idejéből, amikor kórusának dirigenseként – többségében építőmunkások, nyomdászok, cuk-

rászok voltak a kórus tagjai – a Vasas Székházban, a MÉMOSZ-székházban, a külső kerületek munkásotthonaiban megszólaltatta, megismertette, megszerettette a költőket... Mennyi felejthetetlen emléke lehet a művésznek önálló szavalóestjeiről is, zeneakadémiai estékről, szerzői estekről, az értelmiségi fiatalok Vajda János társaságából – ő volt az, aki úttörőként önálló művészetté emelte a szavalást, s tette ezt önmaga háttérbe szorításával, csak a költő szavát tolmácsolva, csupa értelemmel, alázattal, hűen. Igen, ez volt a lényeges: olyan hűen tolmácsolni a költő mondanivalóját, hogy mindenki, mindenhol megérthesse, megláthassa a szavak forradalmi tüzét, s hatására hallgatói könnyebben váljanak szabadságot szerető, az elnyomás ellen küzdeni tudó harcos antifasisztává. Az antifasiszta harc fórumává építette át pódiumát. Ezrekben és tízezrekben együtt ébredt így fel a vers szeretete s a harcos tenni akarás. Erről szerettem volna most vele beszélgetni, s hogy nem így történt, abban nem én vagyok a hibás, hanem ő, aki makacsul maga szőtte gondolatainak fonalát.

Visszajár a múlt

Már amikor benyitottam hozzá... előre megfontolt szándékkal a fiatalokról kezdtem beszélni, a fiatalokról, akikkel az imént is találkoztam a szanatórium kapujában, amint nagy vidáman barangolásra indultak. „Elegáns szanatóriumban utókúra, lám, milyen megszo-

kottá, milyen természetessé vált . . ." – így kezdtem. De ő csak bólintott erre, s rögtön a szanatóriumban ugyancsak szép számban levő idősebb nemzedékre kanyarodott a gondolata és a szava:

– Az ember hallgatja, hallgatja őket, a panaszaikat a makrancoskodó szívükről . . . bizony utánuk, utánunk nyúlt a háború, a fasizmus . . . a lövészárkok nedves földjének ártalma, a náci táborokban esett sebek: megérnek, kibukkannak a két évtized múltán . . .

– Eljárhatsz sétálni? Szép odakinn . . .

– Ha jól érzem magam, naponként egy-másfél órát sétálhatok . . . Pontosan 17 éve, hogy utoljára errefelé jártam . . . Akkor is március volt, és akkor is rengeteg ibolya . . . Valóságos szőnyegként selymesedett alattunk. Igen: alattunk, tudniillik az volt a szállásunk: kék ibolyás rét. Azután vérrel öntözték meg a fasiszták. Gyönyörű ez a szanatórium, remekül gondoskodnak itt az emberről, de . . . de a genius loci; a hely szelleme. Számomra ez a vidék nemcsak a szanatóriumi gyógyulást jelenti, hanem a múltnak egy mementója is! Tudom, ez nem jó . . . De annyi barátomat, annyi nagy tehetséget gyilkoltak le a visszavonuló fasiszták ezen a környéken! Most, amikor ide hoztak, és Nagycenken vitt az út keresztül, az útkereszteződésnél megpillantottam a hársakat . . . Ott, előttem lőtték agyon a fasiszták 17 évvel ezelőtt Hernádi Lajos zongoraművész barátom unokaöccsét, Lacit . . . A fát is felismertem, ahol történt . . . Hogy miért gyilkolták meg? Mert néhány perccel előtte vízért ment a kúthoz, s akkor az őr rátámadt, bottal

ütlegelni kezdte a fiút, aki nem bírta tovább a verést, egy pillanatra megfogta a botot... Hát ezért! De menynyit öltek meg „ennyi ok" nélkül is! Emlékszel még Friss Endrére, az érzékeny lelkű költőre? – Sajnos már kevesen emlékeznek rá... Innen, erről a környékről küldte a 17 év előtti március utolsó napjainak egyikén búcsúzó tábori lapját... És valahol itt nyugszik közös sírban a csupa értelem, okosság Halász Gábor... A híres folklorista mesekutató, irodalomtörténész Honti János is itt, ezen a tájon, Kopházán halt meg, az éhezés vagy a sok szenvedés vitte el, vagy a tífusz, nem tudom már... Szerb Antalt Balfon, az sincs ide messze, verték agyon a nácik, puskatussal... Fertőrákoson is rengetegen...

A beszéd félbe szakad, mert a szimpatikus orvosházaspár lép be, ellenőrzik betegüket, a fáradó, verejtékező művészre néznek szemrehányóan.

– Kérjük, csak nyugodt, szép dolgokról beszélgessenek...

Föltámadott a tenger...

Injekció, orvosság, ígéret arra, hogy így lesz, s miután az orvosházaspár eltűnik, átveszem a szót:

– A szavalókórusodról beszélgessünk... Elhoztam Kosztolányi egykori cikkét:

„Ascher Oszkár fiatal munkásokból, munkáslányokból álló szavalókat is vezényelt. Ez a sza-

valás tömegművészete. Karmesteri pálcájának lendítésére dagadnak, apadnak a hangok ... a fönség borzongott át idegeimen, a tiszta fönség, oly érzés, mely nézőtéren ritkán jut részemül. A hatás megrázó és fölemelő volt ..."

Emlékezetébe idézem Móricz Zsigmondot, aki Ascher kórusának egyik próbáján úgy fellelkesült, hogy kijelentette: új, igazi Petőfit ismert meg! Mennyi üldöztetésben, de mennyi sikerben is volt részük! A nyomdászszakszervezetben egy alkalommal az utolsó pillanatban tiltották be szavaló estjüket – amelyen Petőfi- és József Attila-versek szerepeltek a műsoron –, de a kórus tagjai, meg a közönség együtt maradt, s valamelyik hátsó kapun „visszaszivárgott" egy másik terembe, s megtartották a műsort – titokban. Óriási siker volt.

– Igen, a közönségünk ... Nem is egyszerűen közönség volt az, együtt éltünk velük, a gödi Fészek munkásfiataljaival, együtt jártuk a budai hegyeket, bakokra eszkábáltuk össze a pódiumot és motorreflektorral világítottunk. Együtt mondták, suttogták, harsogták velünk Petőfi, József Attila tiltott szavait ... Föltámadott a tenger ... – így kezdtük lassan, egészen halkan: *Föltámadott a tenger, A népek tengere; Ijesztve eget-földet, Szilaj hullámokat vet Rémítő ereje ...*" – és azután a második, a harmadik, a negyedik szakasz, végül az ötödik szakaszban az egész kar, a száznál több ember hömpölygve, dübörögve zengett, crescendo: *„Jegyezd vele az égre Örök tanúságul: Habár fölül a gálya, S alul a víznek árja, Azért a víz az úr!"*

– Ne erőltesd magad – kérlelem... – Egyszer elmondtad, hogy a felszabadulás is itt ért Sopronban, s hogy az milyen gyönyörű volt...

– A soproni kaszárnyában... ott bújtunk meg a nácik elől: tisztek, honvédek, akik megelégelték a háborút, s megtizedelt munkaszolgálatosok maroknyi csoportja... Március végefelé volt, este fél nyolc... A kaszárnya folyosóján egyszerre csak léptek kopogtak. Vajon kik jöhetnek? Az SS-ek kilátásba helyezték, hogy az utolsó pillanatban kiirtják a bujdosókat... Hirtelen kitárult az ajtó, gyertya fénye világolt be a szobánkba... szovjet katona állt az ajtóban csapzottan, kormosan, s csak ennyit mondott: „Mehettek haza!"

– És otthon? Mi lett a kórus egykori tagjaiból? Tudom, sokan élnek, nem is olyan régen volt az ünnepélyes találkozó, nagyon szépen sikerült... – vetem közbe.

Ember az embertelenségben

– Igen, sokan élnek közülünk, s tényleg nagyon szép volt az a találkozó... De nagyon nagy a veszteségünk is... Lukács László, a költő sem tért haza többé... Ő jó barátom volt, nagyon művelt, sok nyelven beszélő férfi. Franciaországban került a munkásmozgalomba. 1930-ban tért haza és belépett az illegális kommunista pártba. Ő és a felesége is a kórus tagjai voltak. Ők vezettek engem az igazi kommunista útra. Lukács Lászlót újra és újra börtönbe vetették, végül Jugoszláviába, Bor-

ba hurcolták nácí táborba. Tudta, biztos volt abban, hogy egyszer föltámad a tenger, de a saját tragikus sorsát is előre látta... Születésnapján, utolsó versében így búcsúzott:

„38 éves épp ma lettem, de sok! – máskor ezt mondanám, de ma csak sóhajtva keveslem és kérdem: miért ily korán?"

Ember az embertelenségben... – Ady-vers címe ez... Milyen nehéz volt akkor igaz embernek lenni! Szegény Lukács László talán nem is emberek között halt meg... Nagy Dezső nyomdász, aki ugyancsak a kórus tagja volt, és szintén Borba került, mondta el később utolsó találkozását a költővel. A bori táborban Lukács László egy alkalommal kínzó gyomorgörcsről panaszkodott, de a nácik nem kegyelmeztek, ki kellett vonulnia munkára. Hűvös eső patakzott, a költő remegett a láztól, s mire este visszatértek a táborba, már nagyon rosszul volt... elvesztette az eszméletét. Csak ekkor szállították kórházba. – Bélátfúródás, hashártyagyulladás – állapították meg az orvosok, akik akkor már tehetetlenek voltak. Nagy Dezső néhány órával később kiszökött hozzá a táborból a kórházba.

– Csak tessék, fáradjon be hozzá, már nagyon várja magát – mosolygott rá különösen feltűnő barátsággal az őr, s már tessékelte is befelé Nagy Dezsőt a kórház kapuján.

– Csak tessék, társalogjanak nyugodtan!

És a kis szobában ott feküdt holtan Lukács László.

– Emberek az embertelenségben – nagyon sokan

voltak ilyenek is! Az elsők között Dömötör László, monori református kántortanító. Ő volt a táborparancsnok. Hogy mit jelentett akkor a nácik parancsait szabotálni, az köztudomású. Dömötör László szabotálta! Végül a szökésünkben is segített. A szökés alatt megismertem egy kondást, Deák volt a neve. Deák János . . . Ő menedéket adott . . . Azután egy Deme nevű hadnagygyal hozott össze a sors szökés közben, azt hittük, végez velünk, de *mi* diktálhattuk a rólunk szóló jegyzőkönyvet, s mehettünk tovább. Azután egy Zalai nevű százados . . . Amikor már nem tudtam járni, kocsit szerzett . . . És Budapesten is mennyien voltak emberek az embertelenségben: a szegény Timár Jóska színész vagy Uray Tivadar. Vagy Szegi Pál a „Pesti Hírlap"-tól . . . Mind-mind igaz emberek voltak . . .

A doktornő lép be a szobába, elégedetten nézi a művész kisimult, megnyugodott arcát:

– Igen, ez helyes, derűs, megnyugtató dolgokról kell sokat beszélni!

HA ELTŰNNE A FELHŐ...

Aki látta Jánossy Lajos akadémikust, megérti az olasz újságírót, aki azt írta róla: „még egészen fiatal ember". Jóllehet, a világszerte ismert, Kossuth-díjas fizikus 50 esztendős, van benne valami nagyon fiatalos, majdhogynem azt mondanám: diákos, a tekintetében is, a mindig figyelő, kíváncsian élénk szemekben is, még abban is, hogy időnként beletúr homlokára makrancoskodó hajába. Pedig korántsem diákos nonsalansszal él: precíz időbeosztással szabályozza, szinte minden percét. A Központi Fizikai Kutató Intézetben, amelynek igazgatója, s ahol meglátogattam, az előre megbeszélt terv szerint, percnyi pontossággal hagyja el szobáját az előttem levő látogató, s ugyanígy érkeznek az utánam következők. A beszélgetésünk közben szóba kerülő képleteket máris felírja krétával a szobájában levő falitáblára . . . S ahogyan a második kérdésem megszövegezését ki-

fogásolja ... De maradjunk az első, az obligát kérdésnél (mivel foglalkoznak jelenleg az intézetben?), amelyre gyors a válasz:

A fény természetét vizsgálják – ez Jánossy professzor legfőbb kutatási területe –, erről végeznek kísérletsorozatot ... állandó témájuk a kozmikus sugárzás ... ő maga most fejezte be mintegy 900 kéziratoldalas művét, amely a mérések eredményeinek értékelését foglalja magába. Egyik jellemző törekvése az intézetnek, hogy igyekeznek az iparnak segíteni. A professzor egyik helyettesének kizárólagos megbízatása, hogy tartson kapcsolatot a KGM üzemeivel, törődjék a kutatóintézet eredményeinek a gyakorlatban történő hasznosításával. Végezetül ezt mondja munkájukról a professzor:

– Bőséges alkalmunk van elméleti kérdésekkel foglalkozni. A gazdag támogatás mellett azért is irigyelnek bennünket a kapitalista országbeli tudósbarátaink. Az intézet önállóan dolgozhat, nem írják elő számunkra pontosan, mivel foglalkozzunk ...

A felelősségről

A második, az a bizonyos kifogásolt kérdés, körülbelül így hangzott: beszélnénk talán arról a felelősségről, amely a tudósokra hárul a háború elleni küzdelemben ... Rövid csend, majd nehezményező tekintet után:

– A tudósok felelőssége? Talán úgy érti, hogy tudósok dolgozták ki a modern fegyvereket, tehát tudósok felelősek az emberiséget fenyegető veszélyért? Nem, így nem szabad felvetni a kérdést. Rögtön megmondom, miért nem. Az atombomba éppen azért, éppen akkor született meg (elsősorban külföldi, Németországból Amerikába menekült tudósok közreműködésével), mikor híre ment, hogy Hitler birodalmában megkezdték a nukleáris fegyverek kutatását. Akkor ezeket a tudósokat az a félelem sarkallta, hogy Hitler előbb rendelkezik majd atomfegyverrel, mint a szövetségesek, ami persze iszonyatos veszélyt jelentett volna az egész emberiségre. Ezek a tudósok éppenséggel akkor lettek volna felelőtlenek, ha nem azt teszik, amit tettek.

– Hallani némelykor ilyenfajta megállapítást is: miért is találnak fel a tudósok olyasmit, amiből baj származhat? Mit lehet erre válaszolni? gondolom azt: mindig a célok, a politikai körülmények határozzák meg, hogy a tudományos munka bajt vagy hasznot hoz.

– Nyilvánvaló: ha a cél haladásellenes, az emberiség ellen való, akkor a tudós nem egyeztetheti össze lelkiismeretével az érte végzett munkát. Egészen bizonyos, hogy azoknak a tudósoknak – s tudjuk, hogy voltak ilyenek –, akik nem voltak hajlandók a náci Németországban Hitler fegyverkezését segíteni – nyugodt volt a lelkiismeretük, mint ahogyan nyugodt volt azoké a tudósoké is, akik, mint mondtam, Amerikában elkészítették az atombombát a nácik ellen. De ugyanezen tudósok nagy része – s ez ugyancsak ismeretes

– meghasonlott önmagával, midőn később látnia kellett, hogy az atombombát, amelyet a nácik ellen találtak fel, az Egyesült Államok vezetői akkor dobták le Japán városokra, amikor a nácikat már leverték, és már rég nyilvánvaló volt, hogy a fasiszta hatalmak nem rendelkeznek nukleáris fegyverekkel. De tovább menve... Ugyancsak nyugodt lehetett azoknak a szovjet tudósoknak a lelkiismerete is, akik kidolgozták a szovjet atombombát, hiszen abban a biztos tudatban alkották, hogy az emberiség számára mérhetetlen veszélyt jelent az amerikai imperializmus atommonopóliuma – éppen Hirosima és Nagaszaki bizonyította ezt. Ugyanis, ha nem így történt volna, ez meggyőződésem, már régen kirobbantották volna a harmadik világháborút. Hogy ez mégsem következett be, az nagyrészt annak köszönhető, hogy a Szovjetunió legalábbis egyenrangú ellenfeleivel. Így mondom: legalábbis. Minden jel szerint nemcsak egyenrangú, hanem nagyobb, sőt ma már lényegesen nagyobb a felkészültsége.

– És ez a felkészültség elegendő a háborús provokátorok megfékezésére?

– Mindeddig elegendő volt, és én bízom benne, hogy ezután is az lesz – persze együtt azoknak a százmilliónak a segítségével, akik eddig is harcoltak a háború ellen. De véleményem szerint vannak itt veszedelmes és nehezen kiszámítható tényezők. Például a nyugatnémet militaristák. Tudjuk, hogy Nyugat-Németországban a nép nem kívánja a háborút, nem akar atomfegyvert. De amíg ott olyan emberek tartják kezükben a kormány-

rudat, akik mindenáron atomfegyverhez akarnak jutni, és akik nyílt revansista háborús célokat hangoztatnak, addig nem lehetünk nyugodtak. Ha már a tudósok felelősségéről beszélünk, itt nagy a felelősségük a nyugatnémet tudósoknak. Nagy szerepük lehet még abban, hogy a háborús kalandorokat megfékezzék ...

Nevek kerülnek szóba. Tudósok nevei, akik lelkiismeretük szavára hallgatnak, s az emberiség, a haladás érdekében szólnak ...

Többeket közülük Írországban ismert meg a fasizmus évei alatt. Dublinben ugyanis ír antifasiszta politikusok tudományos fizikai intézetet alapítottak az emigrált, antifasiszta tudósok számára. Az intézet a tudomány fellegvára lett. Itt volt igazgató az antifasiszta magatartása miatt emigrált Ervin Schrödinger, a kvantumtechnika egyik megalapítója, majd az ugyancsak emigráns Walter Heitler. Az intézetben, ennek nyári iskolájában a világ legjobbjai adtak elő, például Max Born. S itt lett professzor Jánossy Lajos is. S ma? A nyugat-németországi göttingai professzorok ... A pugwashi nemzetközi konferenciák tudósai ... világhírű, Nobel-díjas nyugatnémet, amerikai, angol tudósok ... Max Born, Heisenberg, Bernal, Linus Pauling, néhány a sok száz és sok ezer tudós közül, akik a leszerelés mellett, Nyugat-Németország atomfelfegyverzése ellen foglalnak állást ...

– Ők valamennyiünk által szeretett, tisztelt, áldozatokra kész, bátor emberek! – mondja Jánossy professzor.

– És a további lehetőségek?

– Sok nyugati tudósnak kulcspozíciója van, tehát nyomós szava. Ez elsősorban azért fontos, mert szavuk elérhet népükhöz. Hogy mit tehetnének a továbbiakban? Ha még többet írnának népszerű műveikben a népeket fenyegető veszedelemről, az nagyon hasznos lenne. Az Egyesült Államokban ma azzal próbálják félrevezetni az embereket, és hiszékenységükből persze nagy profitokat is bezsebelni, hogy elhitetik velük: ha óvóhelyeket építenek, azok majd megvédik őket az atombomba ellen. Mintha az atomtámadás után csak úgy fel lehetne sétálni az óvóhelyről... Ez lelkiismeretlen félrevezetés, amelyet le kell leplezni. Minél többen látják meg az egyszerű emberek közül – az őszinte, szakszerű, tudományos propaganda hatására – az atomháborúból származható veszedelmet, annál többen küzdenek majd a békéért, a leszerelésért és ezen belül nem utolsósorban Nyugat-Németország atomfelfegyverzési követelése ellen! Igen, nagyon fontos dolog, hogy a tudósok közül – nem utolsósorban a nyugatnémet tudósok közül – mind többen szót emelnek ez ellen. Persze, helytelen azt mondani: „a tudósok"... Hiszen van ilyen tudós is, amolyan is. De örvendetes, hogy tekintélyes a haladó tudósok száma. Itt-ott már olyasmit is mondanak az emberek: „bezzeg, ha tudósok irányítanák a politikát, nem kellene félni a háborútól..." Ez persze nem helyes, nem igaz. A politikát csak irányítsák a politikusok...

– S a tudósok és a politika kapcsolata?

– Az valóban fontos. Lejárt az elefántcsonttoronyban élő tudós ideje. A tudós nem lehet többé szakbarbár, tisztában kell lennie azzal, hogy mit miért csinál, kinek az érdekében dolgozik, ismernie kell a világ dolgait. Kell, hogy világnézete legyen! Enélkül csak félember! S hogy ma sok a politikai nézetei szerint is haladó tudós, az éppen azzal magyarázható, hogy közülük mind többen valóban foglalkoznak a világ dolgaival. Ezzel kapcsolatban hadd kanyarodjak még egyszer vissza Nyugat-Németország felfegyverzésére... Őrültség lenne Nyugat-Németországot atomfegyverrel felszerelni! Ezt vallja a tudósok jelentékeny része. Groteszknek mondhatnám, ha nem lenne szörnyűség: az újfasiszták kezébe adni azt a fegyvert, amely éppen elődeik ellen, s nem is csak elődeik, hanem – mivel sokan közülük ma is élnek, sőt „virágzanak" – éppenséggel őellenük készült! Én a háború alatt Angliában éltem, tudom, mennyit szenvedett az az ország is. Szörnyű, felejthetetlen emlékem az az éjszaka, amikor Manchestert bombázták a nácik. Nem, a háború emlékeit angol tudós barátaim sem felejthetik. S akik akkoriban közülük még csak olyasfélét gondoltak: „rossz emberek azok a nácik", ma – részben hiszem, részben tudom – sokkal alaposabban fogalmazzák meg a fasizmusról és a mai nyugatnémet neofasizmusról nézeteiket. S én bízom abban, hogy ezek a nézetek mind erőteljesebbek lesznek, bátor hangot kapnak, hogy meghallják minél többen!

– A háborús gyújtogatók megfékezése és az általános és teljes leszerelés, ezek azok a célok, amelyek ma mind több vezető tudóst is megmozgatnak. Mennyi minden szépet alkothatnánk, ha eltűnne ez a felhő... Igen, ezt is el kellene mondanunk az embereknek! Hogy világosan lássák, mi minden szép és jó várhatna reájuk, ha a józanság felülkerekedne, ha a NATO-hatalmak elfogadnák a Szovjetunió békeajánlatait, ha nem élesztenék, hanem elfojtanák Nyugat-Németországban a revansista szellemet! A természet átalakítása, az éghajlat javítása, a fogyóban levő természeti kincsek pótlása – megannyi gyönyörű lehetőség, ha az energia felszabadul, s ezen nem is elsősorban az atomenergiát értem, hanem az emberi energiát, amelynek tetemes részét ma a háborús készülődések kötik le. Ha ez nem lenne, mennyi mindent, az emberiség számára mennyi üdvöset lehetne alkotni szerte a világban!

SPEIDEL MA IS SZEMBEJÖHETNE

Mintha Pór Bertalan, kétszeres Kossuth-díjas festőművészünk vázlatkönyvében lapozgatnék, hiteles, a helyszínen készült rajzok között... Két és fél évtizedes emigrációja alatt a legtöbb időt Párizsban töltötte. Ott élt akkor is, amikor Párizst elözönlötték a fasiszta hordák.

Mártírok és hóhérok nevei, élményekhez, eseményekhez kötődő utcák nevei, időpontok, már néha nehezen kerülnek elő az emlékezetből, most, amikor újabb két évtized távlatából a messzi tűnt éveket idézi.

– De hiszen nem is a név a lényeges, hanem az, hogy aki élt akkor és él még ma is, ne felejtsen, és főleg: mondja el gyermekeinek, unokáinak mindazt, amit akkor átélt. Amíg nem késő!

– Az első kép azokból az időkből, ami ma is teljesen elevenen áll előttem: a párizsiak menekülő serege.

Síró gyerekek, remegő édesanyák, tehetetlenségükben kétségbeesett apák gomolygó csapata vonul kifelé a városból a nácik elől, szegényes motyóval vagy drága holmival – mindegy –, s a magát nehezen vonszoló tömegre hirtelen sűrű, fekete füstfelhőt borít a háború, amelyben még inkább elmosódnak a különbségek a menekülők között.

– A Route d'Orleans-on néztem a náci seregek bevonulását. Ott láttam őket először. Mintha most is hallanám csizmáik dübörgő trappolását, egyre közeledve, ütemesen, taktusra, pontosan egyszerre csapódtak a földhöz. De a parancsnokuk úgy látszik, kevesellte ezt – s ezen belülről jót derültem, úgysem volt erre azután sokáig alkalmam –, úgy vélte, a zenekar nem játszik elég pattogó-katonásan, s ezáltal a menet nem megfelelő, nem alkalmas arra, hogy a közeli belvárosba érve, a bevonulás majd kellően fenséges, lenyűgöző, félelmet keltő legyen. Leállította hát a csapatát, egy ideig ott gyakorlatoztatta előttünk, hogy a csinnadratta és a csizmák dobbanása között a kívánt összhang meglegyen, s csak azután vonulhattak tovább . . .

– Aztán – az első kivégzésekről hírt adó plakát! Most is magam előtt látom az előtte csoportosuló embereket, szótlan döbbenetüket, amint növekvő elkeseredéssel olvassák a kivégzett túszok és ellenállók névsorát. Emlékszem még a plakát címére is, s arra, hogy egy gróf is szerepelt az áldozatok névsorában. Lassanként megszokottá váltak az ilyen plakátok, amelyeken egyszer csak kommunista, másszor például csak külföldi

állampolgár-áldozatok nevét tették közhírré, a fényképükkel vagy azok nélkül. Milyen nehéz volt könnyek nélkül ott állni az egyik plakát előtt, amelyen három magyar név is állt: Elek . . . Glasz . . . Boczó . . . s a nevek alatt a náci parancsnokság gúnyos hangú „kommentárja". Amikor néhány órával később újra e plakátok elé kerültem, a párizsiak már mindenfelé kihuzigálták az aljas tartalmú sorokat, és helyükre írták: „Ezek a hősök!" Igen, hős volt a 17 éves Elek fiú is, Boczó is, Glasz is . . . és mennyi, de mennyi párizsi . . . Emlékszem, amikor az egyik Metro-állomáson Fabien, a vasmunkás lelőtt egy magas rangú német tisztet . . . hogy „falaztak" neki a párizsiak, hogy elmenekülhessen a helyszínről. Vagy a barátom, a szobrász: Iché, a hithű katolikus ember, aki az egész lakását átengedte az illegalitásban élő kommunistáknak . . . Vagy a fasizmus jármába terelt Szlovákia párizsi munkaerő-toborzó irodájának egyik tisztviselője . . . Ötezer frankért egy képet vásárolt tőlem, hogy anyagi gondjaimon enyhítsen . . . Szabotálta a munkaerő-toborzást, s irodájában éjszakánként rejtőző ellenállók és zsidók találtak menedéket . . . Egyébként engem internáltak a nácik, de hát ez szóra sem érdemes. Eljött a lakásomra egy rendőr és közölte, hogy másnap reggel jelenjek meg a Gentilly rendőrségen. Amikor jelentkeztem, belöktek a kapun, fogoly voltam. Emlékek a fogságból? Egy vasdarab, amelyet ma is őrzök. Amikor véres, piszkos barakkunk előtt várakoztunk a „bekvártélyozásra" – ott, a barakk előtt találtam és emeltem fel ezt a vasdarabot, arra gondolva; hasznos

lehet még számunkra. Nem tévedtem. A fogság ideje alatt sok száz ember használta, kérte kölcsön tőlem ezt a drága kincset, amellyel sok mindent lehetett összeeszkábálni, hogy istállószerű szállásunkat valamicskével kényelmesebbé tegyük... Egy másik emlék: az első fizikai és lelki megszégyenítés életemben... Egy embertelen rúgás... „Mit csinál?" – ordított rám egy náci pribék, amikor észrevette, hogy pihenő időben egy könyvet olvasok, és a következő pillanatban már magamon éreztem élesen, keményen, fájón csizmájának hegyét. De hát ismétlem: mindez szóra sem érdemes. Hiszen ott volt közel a lakásunkhoz a Rue du Cherche Midi, a katonai börtön, oda lehetett látni tőlünk... de sokszor búcsúztunk el feleségemmel együtt könnyezve gondolatban azoktól, akiket belöktek a börtön kapuján...

– Az utolsó kép, amely elém tűnik... Felejthetetlenül szép, de ebben is mennyi jellemző csúfság... A nácik kivonulása... Autóik telve rablott holmival, s mintha ma történt volna, úgy emlékezem az autóra: lopott cipők tömege himbálózik összekötve az oldalán. A német fegyverletétel után a Szajna-parton... Ott volt mindenki! Százezrek, milliók egyetlen örömteli mámorban. És akkor... akkor, a környező házak tetejéről váratlanul megszólaltak a géppuskák. Így búcsúztak a párizsiaktól a házakban itt-ott elrejtőző németek.

– Tavaly, 12 év után újra jártam Párizsban, kiállításom volt ott. Már nem találtam meg az én szobrász barátomat; dehát régen volt már... meghalt talán azóta... De találkoztam ismeretlen emberekkel, akik be-

jöttek a kiállítási terembe, s amikor megszorították a kezemet, éreztem, ez talán nem is elsősorban a művésznek szól, hanem a magyar kommunistáknak. Mégsem szeretnék most ott élni! Akkor régen, 20 évvel ezelőtt, a Boulevard Raspail-on egyszer éppen szembe találkoztam a korzózó Speidellel . . . Most is szembe jöhetne velem, éppúgy, mint 20 évvel ezelőtt . . . – erre gondoltam tavaly sétálva a boulevard-on. Az egykori hóhér – a mostani szövetséges . . . Szegény franciák . . . Hős franciák . . .

AZ ABDAI TÖMEGSÍR LAKÓJA LETT...

Radnóti Miklós 54 éves volna – ha élne... 18 éve immár, hogy 1944 november első napjaiban megölték. A fasizmus szörnyűségei, az embertelen szenvedés ihlette halhatatlan költeményeit, de egész életműve tiszta, világos útként jelzi a felismerést: csak az elnyomás elleni harccal juthatunk el az emberibb élethez.

A jóslat

Innen, a Pozsonyi úti lakásból indult el munkaszolgálatra, s búcsúzóul, emlékként itt maradtak asztalán utolsó magyarországi sorai: „*Oly korban éltem én e földön, mikor az ember úgy elaljasult, hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra...*" Még egyszer, utoljára visszapillantott a kis lakásra, s bakancsai már a flasz-

teren koppantak ... a sarokról még egyszer láthatta a házat is, azután soha többé ...

Megjövendölte sorsát régóta, s közben vigasztalni is tudott, erről beszélgetek Radnóti Miklósnéval, aki így emlékezik:

– Amikor behívták munkaszolgálatra és elbúcsúztunk, vigasztalt: nem kell több holmi, elég ez az egy pulóver, meglátod, itthon leszek hamarosan ...

Fakuló tábori lapot nézünk, az utolsót tőle, a bori hegyek közül:

„Egészséges vagyok, szép és egészséges hegyvidéken dolgozom, kicsit lefogytam, de semmi baj. Csak vigyázz magadra, a *kedvemért*."

Itt, ebben a lakásban éltek ők. A falról, az íróasztalról a képmása tekint ránk, örök fiatalon. Mert a holtak nem öregednek soha ... Időnként volt még egy kedves otthonuk, néhány, régen volt szép nyárra felcserélték a Pozsonyi úti lakást egy svábhegyivel, a Diana útival, ahová később annyira visszavágyott az erőltetett menet halálraítéltje ... a hegyi kis ház hűs verandájára, hol a béke méhe zöngne, míg hűl a szilvalekvár, és ahol Fanny várná szőkén a rőt sövény előtt ...

– A régi ház a hegyen, a veranda ... Az idén még egyszer megnézem ... Omladozó öreg épület már, bizony lebontásra ítélték ... – mondja Fanny, Radnóti Miklósné.

Hiába akarta annyira a hazatérést (*„Bíborparázson, ha kell zuhanó lángok közt varázslom majd át magam, de mégis visszatérek; ha kell szívós leszek, mint fán a kéreg . . .”*) – fokozatosan gyengült az ereje, életének utolsó lobbanásáig.

– Az egyik életben maradt szemtanú mondta el – emlékezik az özvegy –, hogy az utolsó napon eladta a jegygyűrűjét fél kiló kenyérért, hogy némi erőre kapjon –, de a tarkónlövéstől ez nem védhette meg . . .

– Az abdai gátőr mondta el, hogyan történt:

> „Az emberek össze voltak verve, járni alig bírtak. A 22 munkaszolgálatost leterelték az útról, szekérre rakták őket, majd megásatták velük a sírjukat, ahová belelőtték őket.”

Az abdai tömegsír lakója lett a magyar költészet egyik legnagyobb alakja, akinek rövid életén át csak ábrándja maradhatott: *„Szabad szerettem volna lenni mindig, s örök kísértek végig az úton.”*

Az út vége . . . Sárguló irat kerül elő, az egykori boncolási jegyzőkönyv:

> „A halálozás időpontját 1944 őszére kellett megállapítani. A lövések általában hátulról-előre haladó irányúak. A bűncselekmény 22 egyén életének erőszakos módon való kioltásában állott . . . Radnóti Miklós költő, Budapest, Pozsonyi út 1. számú lakosra való személyi adatok,

arcképes igazolvány. Tarkón fejtető irányú koponyalövés, rögtöni halállal . . ."

Beteljesedett hát:

„Mellézuhantam, átfordult a teste
S feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólövés. – Így végzed hát te is, –
Súgtam magamnak, – csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. –
Der springt noch auf, – hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülemen."

Ez az utolsó vers a kis kockás füzetben, amelyet az 1946 augusztusi exhumálás alkalmával megtaláltak. A verssorok, amelyeket töltőtollal írt, sok helyen elmosódtak, de az első oldalon elolvasható a versei sorsáért aggódó, a közeli halálát sejtő Radnóti Miklós bejegyzése:

„Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza. Kéri a megtalálót, hogy juttassa el Magyarországra, Ortutay Gyula dr. egyetemi magántanár címére: Budapest."

Féltve őrzött, ki nem adott naplóját lapozzuk most. Hogyan élt?

– Gyerekemberek voltunk, amikor megismertük egymást, s azután . . . Állása sosem volt. Könyvet évekig nem adott ki, mert a cenzúra törölni akarta a kötetből a „meg nem felelő" verseket . . .

De beszéljen most maga a napló . . .

Néhány soros feljegyzés 1939-ből:

„Ma eladtuk Fannyval a kétsoros sötétkék ruhámat, és két pár barna félcipőt, hogy megvehessem a Gide-naplót, a »Pleiade«-féle teljes kiadást. 30 pengőt kértünk a cókmókért, a könyv 28 pengő."

„Évi mérlegéről" így emlékezik meg 1939. december 30-án:

„Irodalommal, vagyis verssel, kritikával, tárcával, az Úr 1939. esztendejében 157 pengőt kerestem, irodalmi »négermunkával« 100 pengőt, előadással 40-et. A többit tanítással kerestem, és abból éltem, hogy a nagybátyám támogatott. Igaz, majd elfelejtettem. Könyveim »hozadéka« az évben 30–35 pengő volt."

Tréfásan jegyzi meg 1941 februárjában:

„Nagy könyvelést folytatok keresetemről. Januári keresetem 58 pengő és 50 fillér. 38,50-et helyesírás tanítással szereztem, 20-ért a Singer és Wolfner-féle lexikonnak írtam címszavakat. De ez nem januári tiszteletdíj, félévi lexikonmunkám eredménye."

1941 áprilisában levelet írt egy ismert költőnek, néhány sor ebből:

„Egy műfordítás antológiát tervezünk a világirodalom szerelmes verseiből, s negyediknek rád gondoltunk ... Egy új kiadó adja ki a könyvet

karácsonyra. A terv: száz szerelmes vers ... A könyvet V., Sz., te és én fordítanánk, egyenként 25–25 verset. A kiadó 500 pengő tiszteletdíjat fizet a kézirat átadásakor. Ezt a pénzt természetesen »elnégyeljük«, s ez versenkint öt pengőt, költőnkint 125 pengőt jelent, gyalázatos, de többet nem lehet elérni ... És nyomatékosan kérlek, hogy senkinek se írj vagy beszélj a kötetről, mert más kiadó megelőzhet és akkor kútba esik az egész."

Egy tréfás történet 1941 decemberéből:

„J-hez menet a 46-os villamoson látom, hogy egy vendéglő őszi sört hirdet. Nézem a szót. Tűnődöm." Majd:

„Végül itt az őszi ser,
Őszi bú ellen ősi szer.
Eladnám. De hogyan?"

1941 utolsó napjaiban ismét évi mérleget készít, a számadatok előtt a megjegyzések: „Hadd derüljenek a szociológusok!" Majd alább:

„A nagybátyám nélkül még mindig éhen halnék, mint »megbízható« irodalmi bérmunkás és középiskolai tanár ... Évi bevétel irodalommal (lexikon, rádió, műfordítás, sajtó alá rendezés, átírás, korrektúra) 1101 pengő 10 fillér."

Csak mondatokat jegyzek ki a vaskos, még kiadásra váró naplóból. 1937–1941-ben íródtak e sorok:

„A napilap hírei közt olvasom, hogy augusztus 2-án az angyalföldi elmegyógyintézet szomszédságában egy férfi fára mászott, és a magasból beszédet intézett a csoportosuló emberekhez. Felszólította őket, hogy parafadugóikat azonnal szolgáltassák be neki, mert azokkal akarja betömni a világ összes fegyvereit. Azután harsány hangon a békét hirdette. A rendőr leszedte a fa tetejéről és bevitte a közeli tébolydába, ahol »megállapítást nyert«, hogy a szónok az intézet szokött ápoltja . . . Borzongani kezdek, és óvatosan körülnézek. Nyár elején felkapaszkodtam egy dobogóra és a békéről szavaltam egy irodalmi társaság előadóestjén. Nemrégiben pedig lefordítottam Tibullus »Detestatio belli«-jét. Csak a fatetőn múlna és a parafa dugón?"

Békés költőterv, isten veled!

József Attiláról írja ugyancsak a kiadatlan naplóban:

„Megalázó szegénységben élt, folyamatos és egyre szaporodó politikai csalódások között. Ilyen természetes halált csak egy költő halt a magyar irodalomban: Petőfi Sándor. Nem bírta volna elviselni ami következett, Attila sem. Azt csodálnám, ha élni tudott volna, s ezt csodálom néhányunknál, akik még élünk."

„Az Olimpuszon horogkeresztes zászló leng . . ."

„Délután a rádió bemondta, hogy hadat üzentünk Oroszországnak. Minden fáj, a levegő érintése is . . ."

„Jönnek a behívók. Zuhanunk a szörnyűség felé. Rettentő, lidércnyomásos éjszaka . . . Reggel kirándulunk, friss, habos zöldek . . . Délután jövünk meg, falragaszok; légiveszély! Este riadó! Béla búcsúzik. Egy-két nap, megyek én is . . . Isten veled műfordítás, antológia! Békés költőterv! Még javítgatok itt-ott a tegnap kapkodva befejezett versemen. Nem mindegy pedig?"

Milyen kevéssel egészítheti ki Radnóti Miklósné előszóban azt, amiről a költő életműve szól, s a napló kusza sorai beszélnek:

– A fasizmus fokozatosan elnyelte az életünket . . . Emlékszem, amikor hírül adták Adua bombázását . . . A háború megfogható közelségünkbe ért . . . Attól fogva nem volt soha nyugalmunk. A spanyol szabadságharc idején írta a „Hispániá"-t, új hadakról írt, amelyek sebzett földekről, bányák mélyéről indulnak, igen, erről írt, de arról beszélt, azon tépelődött: neki is ott kellene most harcolnia a szabadságért . . . Azelőtt sok időre volt szüksége az alkotáshoz, nem bírta a rövid terminusokat, de ezekben az években mind jobban érezte: sürgeti őt az idő, egész életének határidejét szűkre szabták és ettől fogva gyorsult, egyre gyorsult az alkotás tempója . . . Állandó rettegésben, aggodalomban éltünk

éveken át... A legszomorúbb volt, hogy a tábori lapjaira sosem válaszolhattam... Bújdostam egyik helyről a másikra... *„Nem tudok ilyen visszhangtalanságban élni"* – írta a szerb hegyek közül kétségbeesetten Miklós, de mit tehettem mást, mentettem az életemet a *„kedvéért"*. Katolikus egyháziak részéről indult meg egy „partizán akció"; ők rejtegettek. Elsősorban Sík Sándornak, férjem egykori szeretett egyetemi tanárának köszönhetem, hogy életben maradtam. De Miklóssal nem találkozhattunk soha többé...

Nyugatnémet asszonyokról

Radnóti Miklósné a Jurányi utcai Földes Ferenc Közgazdasági Technikumban tanárnő. Nemrég tért vissza Berlinből, ahol az európai nők konferenciáján vett részt. „Aki csak szemlélődik, hiába várja, hogy béke legyen." Heinrich Mann gondolata volt a konferencia jelmondata. A konferencia résztvevői levélben fordultak az európai asszonyokhoz, lányokhoz: küzdjenek a neofasiszta veszély ellen!

Ezekről az új élményekről mondja Radnóti Miklósné:

– Jártam Ravensbrückben is, ahol 132 ezer fogoly közül 92 ezret pusztítottak el. Sohasem felejthetem el azt a vallató gépet, amelyet ott ma is őriznek. Ezen a présgépen csillogó, fényes réztábla jelzi, melyik német cég készítette – szériában! – a különböző táborok számára. Sokat voltam együtt Nyugat-Németországból érkezett

A Franciaországi Magyarok Demokratikus Egyesületében beszélget Károlyi Mihály és Pór Bertalan

A Franciaországi Magyarok Demokratikus Egyesületében Pór Bertalan üdvözli Ilja Ehrenburgot. A kép jobb sarkában Bölöni György, balra Szekfű Gyuláné és Bölöni Györgyné

József Attila és Thomas Mann

Thomas Mann Budapesten Hatvani Lajossal

Uszta Gyula (jobbról) két partizán parancsnokkal

Az ifjú Tátrai Vilmos koncertet ad Buenos Airesben, amiért hazatérve felelősségre vonták . . .

asszonyokkal, lányokkal is ezen a konferencián, elkeseredetten beszéltek arról, hogy a Horst Wessel dalt ma újra éneklik náluk, alig megváltoztatott, de nem kevésbé aljas szöveggel. Sokszor elmondták nekünk új nyugatnémetországi ismerőseink; sohase felejtsük el, hogy náluk Nyugat-Németországban is becsületes asszonyok, lányok tömege él, akik szemben állnak a neofasisztákkal. A nyugat-németországi asszonyokkal együtt szövegeztük meg a különböző országok asszonyainak szóló leveleket a konferencián. Következetesek, bátrak, harcosak voltak nyugat-németországi barátaink. Erőt adó élmény volt, hogy megismerkedhettünk velük! Megerősítettek abban is, hogy nekem, a pedagógusnak ezentúl még jobban kell törekednem arra, hogy a fiatalokkal megismertessem: milyen szenvedés, megaláztatás volt mindnyájunknak, így nekünk asszonyoknak is osztályrészünk a fasizmus évei alatt; hogy a fasizmus ellen lehet és kell küzdeni; hogy a világ asszonyai mellettünk vannak, s oly sokan közülük abban az országban is, ahonnan egyszer régen milliók, tízmilliók halálos ítéletét kihirdették és végrehajtották.

SZEMTANÚK
THOMAS MANN ÉS JÓZSEF ATTILA TALÁLKOZÁSÁRÓL

Hadd szóljak most az antifasiszta mozgalom egyik jubileumáról. Jóllehet az esemény a népfront-mozgalom kezdeti időszakára esett, emlékezetes évfordulóról van szó. Emlékezetes azért is, mert bizonyítéka annak, milyen hamis tételből indulnak ki azok, akik a németek valami „veleszületett" tulajdonságában látják a fasizmus okát. Annak a napnak évfordulójáról van szó, amelyet a hazai antifasiszta mozgalom történetébe a kor legnagyobb magyar költője vésett, és amelynek hőse éppen hogy egy német, a kor legnagyobb német írója volt.

1962-ben, januárban – pontosan 13-án – volt 25 éve, hogy Thomas Mann Budapesten, a Magyar Színházban felolvasást tartott, és hogy József Attila felejthetetlen sorokban köszöntötte az írót és az antifasisztát.

*

Hogyan is került sor erre a történelmi találkozóra? Thomas Mann Hatvany Lajos vendége volt akkor. Az első kényszerű száműzetés és a második, az önkéntes száműzetés között egy évtizedre hazatért európéer magyar irodalmárt régi barátság fűzte a fasiszták uralomra jutásával ugyancsak önkéntes emigrációba kényszerült német íróhoz.

*

Hatvany Lajos özvegye ennek az ismeretségnek egy epizódjával kezdi visszaemlékezéseit:

– Egy évvel előbb történt, 1936. évi budapesti látogatásuk idején, hogy Mannékat – több külföldi és magyar művésszel együtt – Hóman Bálint, az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter meghívta a Gerbeaudba, valami fogadásra. Azonban kevéssel a fogadás kezdete előtt Thomas Mann az „Est" címlapján megpillantott egy fényképet, amely Hómant baráti purparlében ábrázolta a német kultuszminiszterrel. Mann elhatározta; nem megy el a fogadásra. Majd levélben kimenti magát: influenzás. De mivel töltse a szabad estéjét? Bartókkal lenne jó együtt lenni! Hatvany Lajos nyomban telefonált is Bartóknak: ráér-e este, mert Mann nagyon szeretne együtt lenni vele . . . – „Én is meg vagyok híva Hómanhoz, de érdekes, én is influenzát kaptam. Ellenben Thomas Mann-nal szívesen találkoznék" – hangzott azonnal Bartók válasza. Felejthetetlen estét töltöttek együtt . . . – idézi fel emlékeit Hatvany Lajosné.

*

Mann már akkor negyedik éve volt emigráns. Még Hit-

ler hatalomra jutása előtt hangzott el ma is klasszikus figyelmeztetése, a „Vigyázz, Európa", azóta is, ahol csak tehette, felemelte szavát a hazájára tört, az egész emberiséget fenyegető fasiszta söpredék ellen.

1936 végén fosztották meg a nácik a német állampolgárságtól, majd kizárták a bonni egyetem díszdoktorai közül. Csak néhány nap választotta el budapesti szereplését attól a levéltől, amelyet 1937 újév napján küldött el válaszképpen Bonnba, az egyetem dékánjának.

> „Azt gondoltam, hallgatni fogok . . . – írta híres nyilatkozatában. – Nevem egykor a világ számára egybekapcsolódott a németség fogalmával, a németségnek azzal a fogalmával, amelyet szeretnek és becsülnek . . . De egy német író felelőtlen volna, ha hallgatna afelől, amit most az én országomban emberek, testek, lelkek: a jog és az igazság ellen naponta elkövetnek . . . Mit tettek azok az emberek négy év alatt Németországgal? . . . tönkretették lelkileg és fizikailag . . . Ezt a Németországban most uralkodó szellemet senki sem szereti, félelemmel lesi mindenki, hogy mit művelnek ott . . ."

*

Az író ilyen előzmények után – egyébként mint néhány napos csehszlovák állampolgár – érkezik 1937 első napjaiban Budapestre. Mindenki érzi, tudja: ez a nyilvános fellépés több, sokkal több, mint egy író felolvasó estje, még ha az Nobel-díjas író is, és a világirodalom élő klasszikusa.

Mindenekelőtt ezt érezte ki belőle az ellenség, a hivatalos hatalom. A Magyar Színház, az Izabella tér környékét megszállta a rendőrség, emberei az épületben is készenlétben álltak. De megérezte a barát is, szinte mindenki, aki akkor már éberen figyelte, mi készül a fasizmus boszorkánykonyhájában. Hogyan született a nagy vers – a „Szép Szó" szerkesztősége, a színház rendelte-e, József Attila saját kezdeményezésére írta-e, a kortársak emlékei eltérőek – ezt majd eldönti az irodalomtörténet. Annyi bizonyos, a költő lényének legmélyéről törtek fel a szinte fiúi áhitat sorai. Minden szava azt tanúsította: József Attila nemcsak a szó mestereként szerette Mannt, de harcostársként is feltekintett a német íróra, biztatásért kérlelte, szorongásából hozzá fordult tanácsért. „*. . . . s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még, honnan uszulnak ránk új ordas eszmék, fő-e új méreg, mely közénk hatol – meddig lesz hely, hol fölolvashatol? . . .*" – tette fel a vigaszt és bátorítást kereső kérdést, és meg is válaszolt rá.

A verset – ez volt a terv – ő maga olvasta volna fel.

– Még az előadás előtt férjem kapásból le is fordította a költeményt Thomas Mann-nak, akit mélyen meghatott a vers – meséli Hatvanyné. – Thomas Mann-nal és József Attilával együtt indultunk a színházba. Ott, az előcsarnokban közölték velünk, hogy a rendőrség nem engedi a verset elmondani a „politikai tartalma miatt". Thomas Mann felháborodott . . .

Persze a nagy nyilvánosság előtt türtőztette magát, s később is csak így nyilatkozott az újságíróknak: „Mint

vendégnek nincs jogom kritizálni a hatóságok intézkedését. Egyébként hálás vagyok a költőnek, aki versben tisztelt meg, amelynek szépségét én élvezhettem ... Sajnálom a közönséget, hogy nem hallgathatta."

Az előcsarnok zsúfolva volt. Közönséggel és rendőrökkel. Kis Ferenc, a munkásköltő mondta el: ő is ott volt az előcsarnokban. Már ismerte József Attila versét, de szerette volna tőle hallani ... Ám a rendőri felügyelet alatt álló, Budapestről kitiltott munkásköltő a számára veszélyes helyzet láttán kiosont a színházból. A levegő félelemmel, izgalommal volt teli. József Attila rendkívül ideges volt, barátainak is alig köszönt vissza: az a tény, hogy versét betiltották, hihetetlenül felizgatta.

Aztán következett az előadás. A termet hallatlan feszültség uralta. Pedig nem volt „politikai rendezvény": a rosszul sikerült „beugró" konferansz után Mann jelent meg a pódiumon, leült az előadói asztalhoz, és annyi magyarázattal, hogy „készülő művéből" kíván bemutatni egy részt, olvasni kezdte a „Lotte in Weimar" című regény első fejezetét. Arról volt szó, miképpen fedte fel Mager úr, az Elefánthoz címzett weimari fogadó pincére az úr 1816. esztendejében a nagy titkot, mármint azt, hogy Werther valamikor legendás szerelmesével, Lottével azonos az a matróna, aki a nevezetes vendéglőben megszállt, vagyis a híres Lotte, élete alkonyán még egyszer eljött, hogy lássa Goethét, lássa azt, aki nevét halhatatlanná tette. Mann ragyogóan adta elő a remekbe készült jelenetet, szinte gesztus nélkül, csak a hangjával jellemzett,

de annál tökéletesebben. S itt mégis másról is szó volt, mint amiről – József Attila szavával – „mesélt".

A „Nyugat" kritikusa és mások arról is írnak, hogy szája környékére új fájdalmas, keserű vonás rögzült. A náci terror miatt hagyta ott hazáját, s a horthysta idők terrorjával találkozott itt. A kör szűkült. Mintha a költő aggálya: „... *meddig lesz hely, hol fölolvashatol?*" – rajzolódott volna ki az arcára.

Nem véletlen, hogy Bálint György is így jellemzi akkor Thomas Mannt: „... férfias humanizmust követel. Mi más lehet ez, mint harcos, politizáló humanizmus, amely mer visszaütni, és tudja, hová kell találnia."

– József Attila sápadtan, feldúltan ült az egyik páholyban – emlékezik most Bóka László egyetemi tanár, aki akkoriban a „Szép Szó"-nál dolgozott. – Néhány nappal később azzal állított be a szerkesztőségbe: „Láthatjátok, mi vár ránk."

... *Mi hallgatunk, és lesz, aki csak éppen néz téged, mert örül, hogy lát ma itt, fehérek közt egy európait.* – így végződik József Attila verse, s valóban sokan csak nézték Thomas Mannt, ha nem is értették. S akik értették, azok sem csak a Lotte Weimarban mondatait tapsolták, hanem őt, a fasizmus ellen harcoló, nagy humanista írót. Tüntetés a fasizmus ellen! – így emlékezik Turóczi-Trostler József professzor.

Bródy Pál, a színház akkori művészeti igazgatója, és Bálint Lajos, az akkori dramaturg pedig ezeket mondják:

– Óriási tumultus volt pótszékekért. Ugyanis napok-

kal előtte minden jegy elkelt. A személyzetet megkettőzték, hogy némiképpen mentsék Thomas Mannt az autogramkérők rohamától. Soha ilyen ünneplő tapsot nem hallottak a színház falai!

Thomas Mann másnap elutazott. Szavát, a német nép lelkiismeretéhez apelláló szózatait, a fasiszta terror és kegyetlenség ellen harcba hívó, az antikommunizmust kárhoztató, a demokratikus összefogást sürgető intelmeit csak évek múltán hallhatták újra, akkor is csak titkos rádiókon. Néhány mondat az utolsó felhívásából:

„Minden élő szellem, ez tény, az igazságosabb társadalmi és gazdasági kiegyezésben látja a világóra követelményét, és épp ily kétségtelen, hogy ez az erkölcsileg életfontosságú követelmény nem csupán az államok belső alkatára, hanem magukra az állami társadalmakra és együttélésükre is szükségképpen kiterjesztendő. Európa, a világ immár érett a vagyoni rend és jószágbeli elosztás átfogó reformjának gondolatára, a nyersanyagok szocializálására, amit természetesen a közmegértés és a konfliktusok ésszerű általános tisztázásának keretében és szellemében, röviden a béke, a munka és közjólét szellemében kell végrehajtani."

*

Újra elolvasom Thomas Mann levelét, amelyet József Attila halálakor küldött Magyarországra:

„. . . barátot veszítettem el benne, mégpedig értékes barátot, s őszintén gyászolom őt."

Valahogy úgy érzem, ennek a két férfinak a barátsága jelkép is. Egyikük sem él ma, de a gondolat, amely ezt a két, egymástól annyira különböző embert, a magyar nép nagy proletárköltőjét, a német humanizmus nagy íróját egy sötét kor mélyén összekötötte, ma érvényesebb, mint valaha . . .

A MEG NEM TARTOTT FOGADALOM

Nem valamiféle „hivatalos" nyilatkozatot tolmácsolok, bár tagadhatatlan, hogy ilyesmit vártam, amikor Uszta Gyulától, a honvédelmi miniszter helyettesétől a háborúról és a békéről, a fasizmusról és a neofasizmusról kértem véleményt.

A válasz azonban – s gondolom, jobb is ez így – nem az államférfi, nem is az egykori magyar partizánvezető válasza volt elsősorban, csupán egy olyan emberé, aki közvetlen közelről ismerte meg a háborút, s benne az embereket.

– Sokan voltunk olyanok, akik végigjárva a második világháború tanulságos iskoláját, együtt ismertük meg a fronton a fasizmus módszerét és célját, s együtt váltunk látóbb, gondolkodóbb emberekké. Én csak egy voltam közülük.

Uszta Gyula apja nincstelen ember volt, a harctéren pusztult el, a család nyomorba süllyedt, a fiú nem tanulhatott tovább. Még gyermekember volt, amikor nyáron már kubikolt, télen a hegyekben vágta a vasút pályáját, s amikor egy idő után végre egy helyben, egy erdőgazdaságban dolgozhatott, kitört a második világháború. Máris robogott vele a vonat a frontra, „szent háborúra". „A hazát messze a határon túl kell megvédeni" – ezt harsogták otthon.

Odakinn a fronton is „tanítani" kezdték őket, azokat, akik otthon sohasem tanulhattak . . .

– A fronton a nácik szisztémája szerint rövid idő alatt gyilkosokat kellett nevelni a magyar katonákból . . . Rendes, de többségükben mégis gondolatok nélkül élő emberek voltak, sok esetben nem is volt nehéz feladat az elmaradt emberekben a rossz ösztönöket felszínre hozni. Sohasem felejtem el az első emlékemet a fasiszta nevelési módszer „eredményéről", egy emberről B. Józsefről, aki, ha nem kényszerítik rá, nyilván sohase vált volna gyilkossá. A fronton egy alkalommal néhány öreget és gyereket kísért a falu főterére, amikor szembejött vele a parancsnok, közismerten fanatikus hitlerista, és rárivallt: „Mit kíséred ezeket? Kár az időért! Eressz beléjük néhány golyót és kész!" B. tiltakozott. „Parancsmegtagadás? Akkor te halsz meg!" – ordított a parancsnok, s már lövésre emelte a pisztolyát. És B. József most már azonnal végrehajtotta a parancsot. Egy idő múlva pedig

már mutatkozott rajta a tervszerű fasiszta nevelés hatása: szovjet katonafoglyokat akart kivégezni, de ezt már nem parancsra, hanem saját elhatározásából! – és csak az utolsó pillanatban lehetett megakadályozni ebben.

Derengés

– Csak a legminimálisabb élelmet kaptuk, s ha lehajoltunk, már szédültünk. Az állandó éhség is elvadította a katonát, s arra ösztönözte, hogy a lakosságtól szerezze be, amire szüksége van: először kérjen, majd követeljen, lopjon, végül erőszakos eszközökkel vegye el azt, amit akart. Kerékpáros zászlóaljnál szolgáltam. Több bajtársam kerékpárján már annyi volt a rablott holmi, hogy alig bírt haladni, de a kincsétől mégsem akart megválni, még ha emiatt az életét kockáztatta is, amikor harcba keveredett. Nem emlékszem, hogy bárkit is felelősségre vontak volna rablás miatt! Nem kétséges, hogy sokan voltak közöttünk, akiket a félrevezetés, a gyűlölet vagy egyszerűen a butaság véglegesen elvakított, de többen voltak, mint ahogyan ma sokan hinnék, akikben derengeni kezdett valami a nagy összefüggésekből. Lassanként feltűnt nekünk, hogy a szovjet lakosság milyen hősiesen tűri a szenvedéseket. Erre csak az képes, akinek hite, igazsága van! És ha betértünk egy orosz házba, ott ugyanolyan egyszerű embereket találtunk, mint mi voltunk otthon... Mit ártottak ők nekünk? – egyre gyakrabban kellett erre gondolnunk. És arra is, hogy az

ő sorsuk, meg a miénk nem is különbözik sokban. Ha megsebesültünk, ha betegek lettünk, és nem voltunk többé fegyverviselésre alkalmasak, nem számítottunk többé, még annyira sem, mint addig.

– Otthon tiszta erkölcsről, szent háborúról prédikáltak nekünk, a fronton meg egészen mást láttunk... És nemcsak a legénység kezdett látni, gondolkodni!

– Nem volt közöttünk kommunista agitátor, legalábbis, én nem tudtam róla, de anélkül is – az emberek gondolkodásának ébredezésével – sokan egy nevezőre kerültünk; legénység, tisztek vegyesen. A legtöbbünk talán nem is tudta, mi is az az „antifasiszta front", de odakinn, az igazi, a minden percben halált hozó fronton, mégiscsak valami ilyesmi kovácsolta össze ezeket a tekintélyes számú csoportokat. Elég volt a háborúból! – ezt a gondolatot formálta ki bennünk az érzés.

Soha többé fegyvert?

Amikor Uszta Gyula sok társával együtt átment a szovjet csapatokhoz, az volt az elhatározása: Nem fogok fegyvert soha többé! És mi lett belőle, és a többi hasonlóan gondolkodó emberből nem is sokkal később?

A sebesült magyar foglyokat autón szállították hátrafelé a szovjet katonák... A bunkerekből kitessékelték a lábadozókat, hadd szívjanak friss levegőt... Meg akarták menteni valamennyiüket az életnek! Fogolytáborok, antifasiszta iskolák... Tanulhattak végre! De itt nem ná-

ci módszerek alapján öldöklést, hanem a népek felszabadításának harcát, marxizmust, leninizmust tanultak. S itt valóban együtt tanultak tisztek és közkatonák, németek is, magyarok is, munkás, paraszt, mérnök, író, tisztviselő ... Minden új volt, amit hallottak, amiről vitatkoztak, olyan új, mint az emberek, akikkel lassanként megismerkedtek ...

– Gyermekkoromban megfogadtam, hogy mindig megtartom, amit megfontoltan elhatározok. S az élet meggyőzött róla; ez nem rossz fogadalom. De amikor az antifasiszta iskolában világossá vált előttem, hogy kinek az érdekében kerültem a frontra, s kik ellen harcoltam – megszületett bennem a döntés: megszegem azt az elhatározásomat, hogy nem fogok többé fegyvert! Társaimmal együtt önként kértük, hogy harcolhassunk a fasiszták ellen. Jó néhányan azt is kértük akkor: hadd lehessünk a Kommunista Párt tagjai attól a naptól kezdve, hogy megkapjuk fegyverünket. Most már volt célunk ...

Fjodorov elvtársnak, a legendás hírű partizánvezérnek a magasabb egységébe kerültek. Diverziós cselekmények, út- és vasútvonalrobbantások, a fasiszták utánpótlási vonalainak tönkretétele – ez volt a feladatuk, és végre is hajtották valamennyit. S közben a gyakorlatban, az életben találkoztak azokkal a tanításokkal, amelyeket az antifasiszta iskolában hallottak. Megismerték az új embertípust. Ha egy partizánnak volt egy karéj kenyere, megosztotta a többiekkel. Egy szál cigarettáját is három részre szakította. Ha az egyikük megsebesült, a másik élete kockáztatásával vitte hátra. Sohasem

történt meg, hogy a nehéz harc közepette bárki cserben hagyta volna bajtársát, elvtársát. Sokan estek el közülük a harcban.

– De ilyenkor nem akadt egy partizán sem, aki azt kérdezte volna: hát érdemes volt? Kinek az érdekében harcolunk, áldozzuk az életünket is? Eltemették a halottakat, azután még elszántabban vetették magukat a fasisztákra. És akkor éreztem, lemérhettem magamon is: mennyivel növekedett az értékem, az emberé is, a fegyveres harcosé is. Óriási lett a különbség a fasiszta hadseregben szolgált honvéd és a partizánokkal együtt harcoló ember között, aki pedig ugyanaz a személy volt, és mégsem volt ugyanaz.

Azután speciális partizánkiképzést kaptak, s Uszta Gyula most már mint egy ejtőernyős partizáncsoport vezetője ereszkedett le Kárpátaljára . . .

Feketepataki emlék

– Az ottani lakosság mellettünk volt, az emberek segítettek bennünket. És mi őket. Ha az erdőben veszély leselkedett ránk – ők jelezték. Ha a nácik elhajtották a jószágaikat – mi visszaszereztük nekik. Ha behívót kaptak a katonasághoz, az erdei partizánok életét választották, közénk jöttek! Már olyan sokan voltunk, hogy a nácik be sem mertek jönni az erdőségbe. Végül mindez annyira felháborította a nácikat, hogy elhatározták: felgyújtják ezeket a falvakat. De csak Feketepata-

kot perzselhették fel, a többit már meg tudtuk védeni. Öreg nénik, gyerekek is jártak ki hozzánk az állásokba, életük kockáztatásával hordták nekünk az élelmet. Valamennyiük segítségével győztünk.

Mikor Uszta Gyula hazatért, alig ismerte meg az édesanyját; hófehér lett a haja az aggodalomban, két esztendőn át nem kapott hírt fiáról.

– Két évvel ezelőtt, ha csak egyetlen napra is, végre újra eljutottam Feketepatakra... Persze, hogy felépült. Régi ismerősök, egykori partizánok fogtak körül. Még látni az arcokon, a testeken a rég kapott sebeket, a verések nyomait. Az elesett partizánok nevét emlékmű örökíti meg az iskolaudvaron. Hogy a gyerekek, a fiatalok, az utókor se felejtse el őket!

– Én sem felejtettem el őket soha. Mennyit tanultam tőlük! Elsősorban azt, hogy csak igazságos ügyért vívott harcban találkozhat egymással így, ilyen testvéri egységben a katonai és a polgári lakosság nemzetiségre való tekintet nélkül.

– És ma? Jöjjön az elvtárs a katonáink közé. S hallgassa meg – akár városban, akár falun –, hogyan vélekednek róluk az emberek. Csak akkor látja igazán, menynyire szereti őket a nép. Látszólag talán aránytalanul sokat beszéltem az emberről a háborúban. Holott manapság mindenfelé igen sok szó esik a haditechnikáról. De még az ellenségeink is arról beszélnek, hogy a szovjet haditechnika a legmagasabb színvonalú. S ha nekik ez a véleményük, mit fűzhetek ehhez én? Legfeljebb annyit, s ez is közismert, hogy a technikán az ember uralkodik...

Több mint három évtizeddel ezelőtt a fasori gimnáziumban osztálytársam volt Tátrai Vilmos, mai Kossuth-díjas hegedűművészünk, a világszerte ismert vonósnégyes első hegedűse, a Magyar Állami hangversenyzenekar koncertmestere.

A „csodagyerek" kimarad . . .

Komoly, halk szavú, szőke hajú gyerek volt. Sokáig úgy is emlékeztem vissza rá, a sötét ruhás kisfiúra, amint ott áll a dobogón, az iskola dísztermében rendezett ünnepélyen, és Beethovent, Mozartot játszik nekünk. Mintha földöntúli régiókban járt volna ilyenkor, ez látszott az átszellemült gyerekarcon. Gyönyörködve hallgattuk, zúgó tapssal adóztunk a „csodagyereknek" és büsz-

kék voltunk, hogy a mi iskolánkba jár. A taps rezzentette fel, és hozta vissza közénk: meghajolt, és ilyenkor furcsa, fanyar mosollyal nézett ránk. Minden iskolai ünnepélyen az övé volt a „főszám". Az ötödik gimnázium után azonban üres maradt a helye az osztályban. Hiába vártuk vissza. És persze, az iskolai ünnepélyek műsorán sem szerepelt többé. A „bennfentesek" azt suttogták, azért maradt ki az iskolából, mert otthon nem volt pénz a taníttatására, és kenyeret kellett keresnie. Csak ekkor tűnt fel, hogy a kimaradt kis „csodagyerek" mindig nyűtt ruhában járt, s gyakran felejtette otthon a tízóraiját...

– Ugye, az idén lesz a harmincéves érettségi találkozó? – kérdezte most, amikor az otthonában beszélgettünk, és a régi, furcsán fanyar mosollyal tette hozzá:

– Azért hívjatok meg, ha akkor ki is maradtam...

Beethoven, Mozart, Bartók képmása a falon. A család – feleség, nagylány, nagyfiú – is hallgatja a beszélgetést, amelynek szavait, hangulatát áthatja a közelgő, esti hangverseny jó izgalma. Közben szinte negyedóránként cseng a telefon: barát, ismerős, ismeretlen kér jegyet estére.

– Sajnos, én sem tudok szerezni – mondja alig titkolt örömmel és hozzánk fordul:

– Telt ház! Komoly zenénél! Milyen nagyszerű ez! Mindig ez volt az álmom!

*

Jó néhányszor találkoztunk az elmúlt évek során. Követhettem, miként kerül mind előbbre. Ugrás, könnyű útszakasz nem volt nála, a tehetsége, a szorgalma, a mu-

zsika szenvedélyes szeretete, a kitartása segítette. A kisfiú fanyar mosolya belevésődött az arcába, amelyen most már úgy tűnik a régi mosoly, mint nagy, kitörölhetetlen ellentmondás a jelennel, amelyről ezt mondja halk vallomásként:

– Megbecsülnek, szeretik a játékomat, boldog ember lettem.

S ebben a nem pillanatnyi, hanem a legutóbbi években állandósult hangulatában kanyarodik vissza gondolatban a messzi múltra.

– Amikor a fasori gimnáziumba jártam, az édesapám a MÁVAG mozdonyszereldéjében dolgozott. Egyetlen szenvedélye volt: a muzsika. Ez hozott szépséget az életünkbe.

Megint az a régi mosoly az arcán, s mintha az a régi kisfiú – akit az osztályban sosem ismertünk igazán –, lépne most elő, hogy sok évtizeddel később valakinek elmondja titkát:

– A MÁVAG-kolónia negyedik emeletén laktunk... Négy gyerek volt azon az emeleten, emlékszem, a nyomor, a tbc hármat elvitt közülük. Apa is sokáig munka nélkül volt, pedig szép szakmája volt: mozdonyszerelő. Gyerekkoromnak egyik apró, drámai emléke... várj, elmondom... Apa akkor már három hónapja volt munka nélkül, és egy ízben anya egyetlen darab tojásért küldött le engem a boltba, mert nem volt több pénz otthon. Miután megvettem és hazafelé igyekeztem, egy hatalmas szál legény, egy csibész állt elém, hirtelen a kezemre csapott, úgy, hogy a tenyeremben féltve őrzött kincs

a földre hullt, szétloccsant. Rettenetes volt. Zokogva mentem haza. Emlékszem, anya is sírva fakadt.

Kis szünet után folytatja:

– Apa adott hatéves koromban hegedűt a kezembe. 11 éves voltam, amikor elvitt magával a MÁVAG-zenekarba, a második hegedűszólamba ültettek, ő harsonás volt. Ott tudtam meg, hogy mennyire vonzódnak minden széphez a munkások. Azóta is bennem él a régi zenekar minden tagjának a képe, s talán a lelkesedésük is, a szívük is. Azután egyszerre csak elhallgatott az öreg harsonája: leállt a műhely. Beköltözött hozzánk a még nagyobb gond. Akkor maradtam ki az iskolából. Bejutottam a Fricsay Hangversenyzenekarba, délelőttönként próbáltunk, délután négytől éjfélig a Kamara moziban, vagy más moziban játszottunk, emellett a Nemzeti Zenedében tanultam. 15 éves koromban vége lett az ifjúságnak... De az kétségtelen, hogy nagy zenekari tapasztalatra tehettem szert. 1933-ban új állomás: a híres Budapesti Hangversenyzenekar, amelyben sok kitűnő muzsikus játszott. Az utolsó kottaállványtól kerültem fokozatosan előre, hangversenymesternek. Havi 60 pengő volt a fix fizetésünk. Csak megemlítem, hogy ugyanakkor 14 pengőbe került egy jegy az első sorba. S azután – amikor minden küzdelmünk ellenére a Budapesti Hangversenyzenekart elsorvasztották – munka a Székesfővárosi Zenekarban. Ezzel az együttessel kapcsolatosan nem árt feleleveníteni, hogy a zenekar tagjai esztendőkön át kérték – hiába – az illetékeseket, hogy városi státusba kerüljenek. Csak amikor Csilléry András városatyának

sikerült igen gyenge képességű fiát kineveztetnie karmesternek a zenekar élére – akkor szavaztatta meg kérésünk teljesítését a befolyásos apa (ezzel egy időben szervezték át teljesen hivatásos együttessé a zenekart).

Failoni

Naplót vezet régóta Tátrai Vilmos. A napló azonban nem tükrözi híven az életét – fehér lapok szakítják meg a betűtengert. A fasizmus okozta bánatok, gaztettek mintha lefogták volna a kezét, az akkori keserű gondolatok nem váltak betűkké, csak belső tépelődéssé. Most, beszélgetésünk alkalmával írja tele a fehér lapokat, emlékező gondolatban:

– Az utolsó pillanatban betiltott Failoni-koncert... Mert Failoni, a világhírű, kiváló antifasiszta olasz karmester már nem volt többé kívánatos a náciknak és magyar híveiknek.

S amilyen szomorú emlék ez az elmaradt koncert, olyan gyönyörű emlék a felszabadulás utáni első hangverseny: Failoni dirigálta. A Magyar Színházban játszottak, meggémberedett tagokkal, ujjakkal, de átforrósodva minden ízükben. Arra is emlékezik most Tátrai Vilmos, hogy amikor azon a felszabadulás utáni esték egyikén Failonival sétált az utcán, az olasz vendég a séta közben minden alkalommal megállt, amikor szovjet teherautó robogott el mellettük, és a szabaddá lett ember kifogyhatatlan hálájával integetett a szovjet katonák-

nak. Erről az emlékről már lírai sorok beszélnek a naplóban. De térjünk egy pillanatra még vissza a fasizmus éveiben fehéren maradt oldalakhoz . . .

Nem olvasható a naplójában – mert az elkeseredés itt is béklyóba verte a szavakat – az a megszégyenítő eljárás, amikor Buenos Airesből koncertjéről visszatért, és itthon felelősségre vonták, miért játszott az ottani munkáskolóniában, miért fogadta el a meghívásukat, miért állt szóba a munkásokkal? És amikor Bartók Béla itthagyta a fasizálódó Európát . . . Akkor este volt Basilides Mária dalestje. – A legmeghatóbb hangversenyélményem – mondja most Tátrai Vilmos. „Elindultam szép hazámból" – énekelte Basilides Mária és mindenki ott, akkor – Bartók Bélára gondolt. Tátrai álmatlanul töltötte azt az éjszakát: mi a helyes, menjen-e ő is vagy maradjon? Maradt. S nap mint nap következtek a szörnyű megrázkódtatások, egymásután tűntek el örökre a zenekar tagjai, jó barátok, tehetséges emberek.

– A magyar vonósok máig sem heverték ki azt a hatalmas vérveszteséget . . . Gyász, csupa gyász . . . Egy kiváló hegedűsünk kéz nélkül tért vissza a poklok poklából. A legtöbben azonban soha többé nem tértek vissza, a nácizmus mártírjai lettek: Hütter Pál, a zenekar csellistája . . . Jotischki Leo brácsás . . . Halmos László első hegedűs . . . A legjobb magyar fagottista úgy halt meg, hogy a büntetőtáborban egy jeges téli napon levettették rongyruháját, felkergették a fára, vizet fecskendeztek rá, úgy fagyott meg a szerencsétlen ember . . .

A Székesfővárosi Zenekarból alakult a felszabadulás után előbb a Fővárosi Zenekar, majd a Magyar Állami Hangversenyzenekar. Sok fiatal tagja talán nem is ismeri az egykori küzdelmeket . . .

1946-ban alakította meg Tátrai Vilmos, ma már világhírű vonósnégyesét. Fárasztó, nehéz vidéki utazások, gyakran fűtetlen vonatokon, pihenés hideg szállodai szobákban . . . De melegítő álmok is – kamarazenéért lelkesedő hazai közönségről, vágyak külföldi turnék után. Sok viszontagság után érkezett, érkeztek el a Kossuth-díjig. Most telt házak közönsége tapsol nekik Budapesten és vidéken, és a nyugati lapok is azt írják róluk: „. . . a játékuk a vonósnégyes-művészet csúcsa".

Igen sok külföldi országban jártak. A közönség ízlésére terelődik a szó.

– Általában azt mondhatom, hogy a legtöbb országban Beethoven és Csajkovszkij után most a közönség érdeklődése, szeretete, Mozart: az emberi élet egészét, minden gyönyörűségét és problémáját felülmúlhatatlanul tiszta szépséggel tolmácsoló muzsikája felé fordult. S reneszánsza van a preklasszikusoknak – Vivaldinak, Couperinnak – külföldön is, nálunk is. A Szovjetunióban a romantikus zene mellett – főleg a fiatalság – nagy érdeklődést tanúsít az új muzsika iránt. Ausztriában, ahol egy ideig úgy tetszett, hogy megállt az idő a posztromantikusoknál, azt kérik vonósnégyesünktől, hogy Bartók összes műveit mutassuk be. Szabó és Sugár vonósnégye-

sei nagy sikert arattak külföldön. Egy szomorú külföldi; nyugati emlék... Nem most történt, három-négy éve már... És szeretném elhallgatni a város nevét is, nem akarom megsérteni az ottani embereket, hiszen tudom, a példa csak az elenyésző kisebbségre vonatkozik. Mendelssohn quartettjét játszottuk, egyszerre csak észre vettük, hogy a nézők közül 40–50 ember felkel és indul kifelé. Az első pillanatban azt gondoltam, hogy talán az utolsó villamosuk indul, türelmetlenek és egy kicsit neveletlenek. Azután, később, kiderült, hogy vérbeli fasiszta tüntetés volt ez, Mendelssohn ellen. Szörnyű volt, szomorú és kiábrándító. De egyben: józanító is! A hangversenyteremben újra viszontláthattuk a fasizmust, amelynek újjáéledő formája a valóságban egészen más, sokkalta undorítóbb, félelmetesebb, mint ahogyan az újságok betűi alapján elképzeltük. Úgy éreztem: minden elsötétedik körülöttünk. Pedig nem így történt. A nagy többség nem vállalt közösséget a tüntető fasisztákkal, hanem mellénk állt, Mendelssohn emléke mellé. A fasizmus idején sokszor éreztem, boldogan – amikor szinte minden sötétnek és reménytelennek tűnt –, hogy vannak emberek, akik az emberséget képviselik.

A muzsika: nagyhatalom

– Amikor például a nyilas Sámy Zoltán pénzért megvásárolta a zenekarunkat, s az általa komponált „szimfóniába" a főpróbára beleírt egy „betétet": a nyilas

indulót . . . Akkor is sötétséget éreztem . . . De az a sötétség is kivilágosodott hamarosan, amikor a zenekarban egymásután álltak fel az emberek, megtagadták, hogy tovább játsszák Sámy „remekművét".

– Csak mi szabunk határt a külföldi utazásainknak. A nyugati újságok sokszor írnak arról: bámulatos, hogy egy olyan kis ország, mint Magyarország, mennyi világhírű vonósnégyest adott a zenerajongóknak. Amikor ezt olvasom, mindig eszembe jut: ez igaz, valóban sok magyar quartett szerzett nagy hírnevet, de arról elfelejtkeznek az újságok, hogy a múltban szinte kivétel nélkül el kellett hagyniok Magyarországot, vagy azért, mert nem volt biztosított megélhetésük otthon, vagy pedig mert üldözte őket a fasiszta rendszer. Csak a Waldbauer-négyes élt sokáig Magyarországon, de miután ők is hiába kértek az illetékesektől némi anyagi támogatást, ugyancsak vándorbotot vettek a kezükbe. Most vár minket az itthoni közönség, a komoly zene iránt mindinkább növekvő igény. Gyermekkoromtól a kamarazene vonzott. Ennek kimeríthetetlenül gazdag a kincsesháza. S hogy ebből a kincsesházból most már nálunk olyan sokan akarnak és tudnak meríteni, ez fűz össze minket a hazai közönséggel mind szorosabb, jóleső kötelékkel. Ez a legnagyobb, a legszebb élmény: a komoly zenéért rajongó emberek sokasága nálunk!

– Amikor ma, nyugati országokban járok, aggodalommal nézem, hogy mennyi fiatalnak imponál a jelszó: annyit érsz, amennyi pénzed van. De Nyugaton is él, erős a szellem világa, amelyben megvetik azokat, akiknek

ez a jelszavuk, s akik e jelszó jegyében csak a hitvány, olcsó szórakozást keresik. A szellem emberei sokat várnak a művészettől, a zenétől: az emberek nevelését, erkölcsök nemesítését. A zene: nagyhatalom. Közös nyelvén szerte a világon mind több ember ért.

AZ EMBERSÉGHEZ MÉLTÓ ÉRTELEM

Ifjúsága idején a szegedi fiatalok baloldali értelmiségi csoportjának egyik alapítója... A Magyar Történelmi Emlékbizottság egyik szervezője... A Kisgazdapárt balszárnyának, a polgári tagozatnak prominens tagja... 1945–1946-ban a Rádió, az MTI elnöke, majd miniszter, jelenleg a Hazafias Népfront főtitkára... Nyilván ő maga sem tudja: hány beszédet mondott, hány cikket írt a fasizmusról, a neofasizmus ellenében épülő népfrontbástyáról.

Fegyvertársa volt a legnagyobbaknak. Bajcsy-Zsilinszky Endrének is. Ott voltam 1961. szeptemberében a Balaton menti Kővágóőrsön, ahol valaha Bajcsy-Zsilinszky Endre kis nyaralója volt, s Ortutay tartotta az ünnepi beszédet a ház falán elhelyezett emléktábla leleplezésekor. Lapozgatom a régi jegyzetfüzetemet... Mintha Bajcsy-Zsilinszky nevében beszélt volna az egykori har-

costárs: Ortutay – a német militarizmusról, a revansista Nyugat-Németországról, s Bajcsy-Zsilinszky vallomásaként hangzott:

„Bajcsy-Zsilinszky Endre ma is a békéért, az emberiség jövendőjéért harcolna!"

Küzdőtársaival együtt Ortutay is írta – tollal is, de tettekkel is – a történelem antifasizmusról szóló lapjait. Megírták ezt róla számosan. És szerepét is a népfront kialakításában.

Dobi István így vélekedik róla:

> „A Kisgazdapárt polgári tagozatának néhány vezető tagja . . . céljuknak tekintették a munkások és parasztok szoros szövetségének szolgálatát . . . A felszabadulás után . . . éles ellentétbe kerültek a pártban mindazokkal, akik csak félelemmel és gyűlölködve tudtak gondolni a népfrontra, háborús szükséges rossznak gondolták az antifasiszta szövetséget a munkássággal és a Kommunista Párttal . . . Ortutay Gyuláékat . . . a népuralom iránti érzékük, a fasizmussal való szembeállásuk, a dolgozó emberek és a szegények ügyének szolgálatára érzett jó szándékuk irányította . . . Ez a kisgazdapárti csoport kapcsolatba került a Békepárt vezetőivel, köztük Kádár Jánossal. Ennek is hatással kellett lenni politikai és emberi magatartásuk fejlődésére, formálására."

Mi újat kérdezhetek tőle, olyat, amire még nem adott választ, amit még nem írtak meg róla? Nehezen, akadozva indult a beszélgetés, mégis, kisvártatva arra gondoltam: milyen kár, hogy nem tanultam meg a gyorsírást. Ortutay fel- és alá járkált a szobában, gyakran csak félmondatnyi volt az emlékezés, egy-egy immár történelemmé emelkedett epizódról – „csak ennyi?" – szerettem volna ilyenkor megkérdezni, a folytatását kérni, de a gondolatai már átugrottak egy másik képre, és száguldottak a fasizmus évein át, nyughatatlanul.

– Az első politikai élményem a Tanácsköztársaság bukása utáni időből való. Volt a családunknak egy jó barátja Szegeden; Kukavecz Nana festőművésznő, aki kommunista volt... Ezt az asszonyt nyakára húzott drótkötéllel, szekérhez kötve hurcolták az ellenforradalmárok végig a városon, majd legyilkolták. A kiskutyája ásta ki később. A festőművésznő Móra Ferencéknek is jó barátja volt. Móra Ferenc... Mit mondhatok róla? Apám újságíró volt a „Szegedi Napló"-nál, együtt dolgozott Mórával, Tömörkénnyel. Amikor apám meghalt, ott maradtunk fillér nélkül. Szegény édesanyám megtanult varrni, és csak varrt, varrt szakadatlanul, de a megélhetéshez mindez kevés volt. A háziurak örültek, amikor továbbálltunk, s megint csak tovább, újabb lakbéradósság hátrahagyásával. Népkonyhán kosztoltunk. Én akkor egyre gyakoribb vendég lehettem Móra Ferencéknél. Ünnepi, vasárnapi ebédek náluk... Emlékszem Móra

Ferenc ezüstös hajára, érzem szivarjának füstjét, hallom, ahogyan kikérdez a latin igeragozásból, átélem ma is a drukkot, amint megmutattam neki – elsőként neki – önképzőköri pályázatomat, s hallom ma is, amint egy-egy Szeged környéki tanyai körútjáról visszatérve, elkeseredetten, fájdalommal meséli el, hogyan él a magyar paraszt: magára hagyottan, elesetten. Móra Ferenc révén ismertem meg Kálmány Lajos pap nevét, a nevet, amelyet a gimnáziumban, ahová jártam, kiejteni sem volt szabad. Mert Kálmány azt írta a hercegprímásnak: *„... ha egykor az a vihar, amelyik ma Oroszországban dúl, hazánkba is eljut, elsepri az egyházi birtokokat itt is, amit a nép várva vár ..."*

Ezeknek a Móra Ferencnél töltött óráknak, napoknak is közük volt ahhoz, hogy a fiatal Ortutay olyan tudományág felé fordult, amelynek tárgya az egyszerű, érzelmekben gazdag szegényember, szomorú dalai, ínség szülte szokásai és álmai. Néprajz, népköltészet – ezt az életutat választotta. Hogy megismerje az embereket, az életüket.

A szeretett tanár: Sík Sándor

A szegedi egyetemi évek ... Sík Sándor, az irodalomtörténet szeretett professzora egyszer azzal fordult hozzá és Tolnai Gáborhoz: „Maguk nagyon soványak, sokkal több tejet kell inniok!" – és ettől kezdve naponként egy-egy liter tejet fizetett elő nekik a tejcsarnokban. Budai György fametsző, Radnóti Miklós, Erdei

Ferenc, Hont Ferenc, Gáspár Zoltán, Baróti Dezső – Tolnain és Ortutayn kívül ők voltak a szegedi fiatalok művészeti kollégiumának ismertebb tagjai – járták a város környékét, ismerkedtek a parasztság életével, gondjával, hogy azután művészi formába öntve feldolgozzák a tapasztalatokat. Fényképeztek? Szó sincs róla. Megérlelődött bennük: a paraszti sorson változtatni lehet és kell. Így forrt eggyé Ortutayban a művészi-tudományos munkásság és a politikai tevékenység.

– Sík Sándor papköltő-professzorunkat szenvedélyes előadásmód jellemezte. Költő adott elő költőkről. Radnóti Miklós egy életre szóló barátságot kötött vele. Azok a teázó-szemináriumok Sík Sándor lakásán – felejthetetlenek maradtak. Radnóti mondta: „sosem találkoztam Sík Sándorhoz hasonló pedagógussal". Úgy vitázott velünk, mintha egykorúak volnánk, s a vitákban nem győzhetett a professzori tekintély, hanem csak az érvek.

– Az első gyűjtőutam? Másodéves koromban indultam el Szabolcsba, mert ott még kevesen jártak. Az első népballada, amelyet lejegyeztem, a Fehér Lászlóról szóló ének volt. Kányi bácsi, egy öreg, rekedtes hangú koldus dalolta el nekem . . .

Találkozás a munkásokkal, a kommunistákkal

Évenként kis kalendáriumokat adtak ki. Ortutay Tömörkényről írt tanulmányt, Hont a modern színjátszásról. Tolnai Gábor a költészetelméletről. Hont Ferenc kez-

deményezésére elkezdték szervezni a szegedi szabadtéri játékokat. „Az ember tragédiája" díszleteit Buday György készítette, és a díszlet homlokzatára végezetül, fenn a magasban egy ötágú csillagot helyeztek el. Hont Ferencet beidézték a rendőrségre. Elhatározták, azt fogják mondani: a csillag nem ötágú csillag, hanem a betlehemi csillag. Elhitték.

– Abban az időben ismertem meg a munkásfiatalokat. Sokat jártunk a szegedi munkásotthonba, ahol szociáldemokrata, kommunista fiatalokkal találkoztunk, előadásokat, vitákat rendeztünk. Megismertem Marxot, Engelst, Lenint, de elsősorban: őket, a munkásfiatalokat, a bátorságukat, a szolidaritásukat. Egyszer sokan lebuktak közülük. Vártuk, hogy mi is hurokra kerülünk. De a szegedi munkásfiatalok, akiket a rendőrség véresre vert a kihallgatásokon, nem adtak ki minket.

Talán ez az élmény is erősítette a belső kapcsolatot közte és a munkások, a kommunisták között . . .

A külső, a tényleges kapcsolat pedig? Végigkísérte mindenütt.

A Történelmi Emlékbizottságnak egyik vezetője volt. A tagok tudták, hogy az antifasiszta mozgalomnak a kommunisták a vezetői. Ortutay Kállai Gyulával, Orbán Lászlóval és másokkal volt kapcsolatban az emlékbizottság szervezésekor. A legkülönbözőbb nézetű emberek kerültek együvé. De a hangjuk ugyanaz volt a fasizmus ellen.

– A Történelmi Emlékbizottság sokrétű összetétele megmutatta nekem is – mondja most Ortutay –, hogy

A szegedi fiatalok: Baróti Dezső, Árvay Erzsébet, Buday György, Tolnay Gábor, Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Radnóti Miklós, Tomori Viola

Sík Sándor, a papköltő-professzor

1939-ben a „Magyarország" szerkesztőségéből a kormány elhordatta a bútorokat. Újságkötegeken, ajtószárnyakon írnak: Gál György, Stella Adorján és Mihályfi Ernő

Baló Elemér

Dr. Hamvas Endre csanádi püspök beszámol egy külföldi békekongresszus tapasztalatairól

Móricz Zsigmond 1942-ben a Nemzetközi Vásár Kelet Népe-sátorában könyvet árult, s folyoiratát, amelynek csak 560 előfizetője volt . . .

Móricz Zsigmond országjáráson

Az Egyesült Izzó egykori kutatói, középen Winter Ernő, tőle balra Lukács Ernő, majd dr. Preisach Ferenc

Martos Flóra

a népfrontpolitikában mindig meg lehet találni a közös hangot. Akkor a fasizmus ellen szólt a közös hang, ma a szocializmus védelmében, a neofasizmus ellen. Nagy élményem volt akkoriban a munkások és a haladó értelmiségiek összefogása a Történelmi Emlékbizottságban, s másutt is. Találkoztak egymással munkásfiatalok és egyetemisták, költők, tudósok, munkások, névtelen és neves hazafiak tűzték kabátjuk hajtókájára a Pátzay készítette Petőfi-plakettet, ami nem volt veszélytelen, hiszen az antifasizmus egyik jelképe volt, szálka a nyilasok, a nácik szemében.

– Ezerszínű, ezerrétű volt a munka, változatos és eleven és vakmerő, de korántsem szabad elképzelni pontosan szervezett, tervezett tevékenységet abban, ami a felszínen kibontakozott. Azt csináltuk, ami feladatunk adódott, s csupán egy valami volt szervezett: amire támaszkodtunk, ami ösztönzött és segített: a Kommunista Párt.

Volt, hogy Ortutay aláírásokat gyűjtött, egy alkalommal Borkanyuk Alekszek, a kárpát-ukrajnai Kommunista Párt titkárának, a fasisztaellenes fegyveres partizáncsoport szervezőjének börtönből való kiszabadítása érdekében, máskor a munkaszolgálatosok ellen elkövetett kegyetlenkedések megszüntetéséért. – s az aláírási íven egymás után, egymás mellett sorakoztak a legkülönbözőbb pártállású, származású, ideológiájú emberek, akik így kerültek együvé, szoros antifasiszta frontot alkotva.

Volt, hogy egészségügyi intézeteket járt sorra, mert mint egyetemi magántanár ő elnökölt az intézetekben tartott előadássorozatokon, ő tartotta meg a valóban tu-

dományos bevezetőket, hogy ezzel fémjelezze a lényegében politikai előadást, amely az ő bevezetőjét követte. A párt tömegével mozgósította ezekre az előadásokra a munkásokat.

1943 őszén a párt memorandumát, javaslatát kapta kézhez azzal a feladattal, hogy ezt továbbítsa Bajcsy-Zsilinszkynek és Szekfű Gyulának. A memorandum a fasiszták ellen harcoló nagyhatalmakhoz szólt, arról, hogyan lépjen ki a magyar nép a világháborúból. Bajcsy-Zsilinszky és Szekfű Gyula – emlékszik most Ortutay – nagy tetszéssel, teljes egyetértéssel tanulmányozták a memorandumot, amelyet azután Bajcsy-Zsilinszky juttatott el Svájcba.

Voltak nagy szerepei, s epizódszerepei is. Miután az állásából kiebrudalták, a Grill-féle könyvkereskedésben vállalt munkát, az üzlet főnöke maga is antifasiszta volt, s így alakulhatott ki a boltban egy hírszerző-, továbbadó központ, ahová a mozgalom neves és névtelen katonái tértek be, hogy – az ott dolgozó Ortutay révén is – a legfrissebb hírekről értesülhessenek, s tovább adhassák azokat.

Búcsú Radnótitól

Hogy Ortutay kéri fel Szekfű Gyulát, hogy cikket írjon a „Népszava" híres, 1941 karácsonyi számába – történelem immár. S az is, hogy a munkásokkal együtt vonultak fel 1942 márciusában Petőfi szobrának megko-

szorúzására; a mentő tanúskodás Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Szekfű Gyulával és Joó Tiborral együtt a kommunisták elleni perekben ... – ez is. Kállai Gyula és Rajk László felkérésére, mint a Kisgazdapárt kulturális bizottságának vezetője – szövegezte már akkoriban a jövendő szabad Magyarország népét felemelő iskolareformját, amely Bajcsy-Zsilinszkynek is legszebb álma volt, annyira, hogy még a börtönből Ortutaynak írt levelében is közli ezzel kapcsolatos elképzeléseit. Ortutay is mindig hitt abban, hogy eljön az idő, amikor ez az álom megvalósulhat ... A veszedelmek közepette is hitt ebben. Akkor is, amikor Bajcsy-Zsilinszkynél a börtönben megtalálták azt a kis füzetet, amelyben Ortutay telefonszáma is szerepel, és Gestapo-pribékek jöttek érte. Akkor is bízott a jövőben, midőn a kolozsvári egyetem professzornak hívta magához, de a fasiszta újságok támadásai és Hóman kultuszminiszter tiltakozása miatt ez meghiúsult. Akkor is bízott a jövőben, amikor – bár talán ez volt a legfájóbb időszak – a legjobb barátok örökre elszakadtak mellőle ...

– Reitzer Béla volt az egyik. Tagja volt az illegális Kommunista Pártnak. Kitűnően képzett marxista szociológus. Milyen sokat vártunk tőle a jövőben! Nem érhette meg. Ukrajnába hurcolták, munkatáborba, ahol mindkét lába lefagyott, egy kórházzá alakított pajtába került Sepetovkán, ahol a nácik a sebesültekre rágyújtották a házat ... ott pusztult el ő is. És az örök jó barát: Radnóti Miklós. Még elkísértem Vácra, ahová behívták ... Elbúcsúztunk egymástól, s akkor azt éreztem, azóta is érzem:

miért, hogy csak ezt tettem, miért nem követtem el mindent érte? Miért csak búcsúzni tudtam tőle, miért nem mentettem meg – akárhogyan, minden eszközzel... Nem sikerült. Talán azért sem, mert Miklós halálraítéltnek tartotta magát. Bizton tudta, érezte, hogy áldozata lesz a világháborúnak, a fasizmusnak... Sohasem felejtem el – ott voltam 1946-ban az exhumálásánál – amikor földi maradványai, rongyruhái előkerültek, s előkerült a kis notesz is, amelybe örökbecsű, utolsó verseit írta... Sok minden történt azóta. Ő mindig abban bízott, reménykedett, hogy a jövendő nemzedékekben majd feltámad „az emberséghez méltó értelem". Igaza lett. Embermilliókban lett úrrá azóta.

Irigylésre méltóan szép élet Baló Eleméré, a híres, régi színészé. Az első, a legrégibb „szerepéről" beszél elöljáróban.

– A Tanácsköztársaság idején epizódista voltam a munkásmozgalomban. Kis szerep volt, azt cselekedtem, tettem, ami kevés erőmből tellett. De ez az epizódszerep felejthetetlen maradt a számomra. Nem is az én akkori tevékenységemet eleveníteném fel most, csupán két mozaikot . . .

A vöröskatona könnye

– Az első világháború idején a nyitrai kórházban feküdtem sebesülten. A szomszédos ágyban egy öreg népfelkelő lábadozott, aki két nagy fiával együtt

harcolt a fronton. A két fiú elesett. S amikor a forradalom alatt újra találkoztam az én egykori ágyszomszédommal – éppen újdonsült, önkéntes vöröskatona volt, huszár. Nem akarták bevenni a Vörös Hadseregbe azzal, hogy már öreg és sebesült is, de ő addig-addig kérte, követelte, míg beöltöztették végre. „A fiaim is vöröskatonák lennének, ha élnének szegények. Hadd lehessek értük, helyettük is vöröskatona" – mondta, kérte sírva, és ez az érvelés volt, ami hatott. Ő volt az első vöröskatona, akit sírni láttam . . . A másik: én voltam, magam. A Margitsziget bejáratánál egy nagy csapat iskolás gyereket, csupa proligyereket állított meg a tanítójuk és azt mondta nekik: „Látjátok gyerekek, ez itt a Margitsziget, eddig az uraké volt, de most már szabad, a tiétek is!" Figyeltem a sok boldog kis arcot és akkor megeredtek a könnyeim . . .

Pedig Baló Elemér „úrifiú" volt, dzsentri családból való, édesapja a főváros árvaszékének ülnöke, egyben a Vigadó gondnoka volt. Így ismerkedett meg Baló Elemér a Vigadó házmesterének fiával, a szervezett ifjúmunkással, aki az ülnök úr fiát azután bevezette a szocialista mozgalomba . . .

Diáksors

Akkor 1912-t írtak. S attól fogva indult el Baló Elemér élete új, végig töretlen vágányon. Már diákkorában forradalmárként tartották számon. Ezért csapták ki

középiskolás korában az ország legkülönbözőbb iskoláiból. Hogy pontosabban miért?

Mert lelkes tolmácsolója volt Adynak, továbbá: mert Kecskeméten az újságírónak készülő diák vezércikket írt a „Pestvidéki Figyelő"-ben arról, hogy az orosz cárt meg fogják fosztani trónjától! Nagy port vert fel ez a cikk akkoriban... „A lázadó ember" – ezzel a jelzővel illették, amikor a budapesti református gimnáziumból utasították ki. A soproni főreálban „kiviccelte" az uralkodóházat – akkor emiatt gyűlt meg a baja, s kellett tovább állania. Végül magánúton érettségizett. A színiakadémiáról a második évben ebrudalták ki a „lázadó embert", mert sztrájkot szervezett a statiszták fizetésének emeléséért. (Igaz, később visszafogadták, mert rendkívül tehetséges volt.)

Galilei-kör: ismerkedés a tudományos szocializmus tanaival. Nemzeti Színház: kisebb szerepek... A Tanácsköztársaság idején Nagy Adorjánnal szervezi a pártot. Vagy 30 színész csoportosult köréjük: Lugosi Béla, Várkonyi Mihály, Kürti József, Beregi Oszkár...

A Tanácsköztársaság megdöntése után Baló Elemérnek távoznia kellett a Nemzeti Színházból...

– 1942-ig színészi pályám két vágányon futott. Tagja voltam a Belvárosi Színháznak, közben nagyon sokszor felléptem különböző munkásotthonok, klubok, szakszervezetek színpadain.

– Elgondolkodva folytatja:

– A fiatal színész sorsa a fasizálódó Magyarországon... Megaláztak, nyomorogtunk... De gyakran jártunk ingyen uzsonnákra a New York Kávéházba, ahol egy öreg főpincér zsemlyét lopott nekünk. A színház társalgójába csak lábujjhegyen léphettünk be... Persze, az olyan lázadó ember, mint amilyen én is voltam, nem tűrte ezt a sorsot, hanem valóban: lázadozott is, s emiatt sokszor gyűlt meg a bajom a fasiszta rendőrséggel. S amikor kapcsolatba kerültem a Kommunista Párttal, hivatalosan is lázító lettem. Illegális előadások! Igen, ezek mind felejthetetlen emlékek... Volt, hogy a közönség nem tapsolhatott, olyankor csak ültek csendben az emberek és ökölbe szorított kezük felemelése volt a megértés, a tetszés nyilvánítása. Egy szombat délután a pékek szakszervezetében... Illegális műsoros délután... :

Baló Elemér éppen a pódiumon van, forradalmi verset szaval, amikor észreveszi, hogy a szemközti, a zsúfolt nézőtérre vezető ajtó csendben, lassan nyílik, és egy Horthy-kopó feje bukkan fel, majd az egész ember, s nyomában tucatnyi fehérkatona.

– Jönnek a fehérek – súgta oda Baló Elemér az R-gárdistának.

– Nem baj – csak mondd tovább!

Baló Elemér tovább szavalt, majd miután a költemény (Csák Máté földjén) utolsó sora is elhangzott, az R-gárdista odasúgta neki:

– Menj hátra gyorsan.

A színfalak mögött már várták a pékek, vitték, vezették hátra, szűk, sötét folyosókon, végül emeletnyi magasságból ugrott le, így menekítették el üldözői elől. Közben a teremben már véres verekedés kezdődött a rendőrök és a munkások között.

Miatyánk

Igen, az volt a leggyönyörűbb: a szoros kapcsolat a művész és közönsége között. Valóban eggyé forrtak. Így volt az mindenütt. Nagyváradon is. Itt három estén szerepelt. Az előadásokat a bebörtönzött kommunisták javára rendezték. Még az újságok kritikusai is jegyet váltottak ezekre a zsúfolt házak előtt tartott estékre.

Örökké leselkedő veszedelem, új meg új kibúvó keresése, hogy szállhasson a forradalmasító szó! Egyszer a Zeneakadémián, amikor ugyancsak figyelték, füleltek a fasiszta spiclik, Hitler, Horthy megbízottai – Baló Elemér a Miatyánkot mondta el. Ebben csak nem találnak kivetnivalót! De hogyan szavalta!

„Jöjjön el a te országod!" – és Baló Elemér széles mozdulattal mutatott a nézőteret megtöltő proletárokra. Minden szónak, tekintetének, mozdulatának megvolt a maga külön, rejtett, de a hallgatóság által jól érzékelhető jelentősége.

„Legyen meg a te akaratod!" – s ez megint csak a proletárokra, a népre vonatkozott.

„A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma!" – ki ne érezte volna át, mire értette ezt, itt, a munkanélküliséget oly alaposan ismerő munkások között a művész, akinek hangja mintha szétfeszítette volna a terem falait . . .

Hősök voltak

Neveket idéz. Mindenki által ismert és kevésbé ismert neveket. Hősök neveit. E nevek viselőihez baráti, elvtársi kapcsolat fűzte, s fűzi ma is, de sokan rég pihennek már az egykori harcostársak közül. Martos Flóra . . .

– Együtt dolgoztunk. A törvényszéki tárgyaláson letagadta, hogy ismer, pedig a főhóhér: Hain Péter Martos Flórát hajánál fogva ráncigálta, vonszolta előttem. Ki emlékszik már Homonnai Pál színészre, jó epizódista volt, hűséges tagja a pártnak. A nácik végezték ki. Horváth Árpád rendező is bátor férfiú volt. Halálra kínozták, de ő a vele mozgalmi kapcsolatban álló mintegy 40 színész közül egynek a nevét sem adta ki . . . Rónai Ferenc, ez a rendkívül szimpatikus, szerény, kitűnő színész – egyszersmind poéta – sem ingott meg soha . . . Rákóczi Péter, a Rádió rendezője is a nácik áldozata lett. A horthysta miniszteri tanácsos fia, ez a művelt, világlátott ember, bár nem volt párttag, de hű segítőtársunk volt, bátor fegyvertárs a nácik ellen . . .

Baló Elemérék azokban a drámai eseményekkel teli

időkben a Margit körúton laktak, közel a fogházhoz. Ki gondolta volna, hogy éppen ott, náluk jönnek össze a kommunisták, az ellenállási mozgalom egyes vezetői. Olyankor a művész vagy a felesége, vagy a fia állt őrt, figyelve: nem közeledik-e veszély . . .

– A házmesterünk szimpatizált velünk, mindent tudott, de mindent elnézett. Az ilyen egyszerű hősök is erőt adtak nekünk . . .

Amit nagyon szeretnék . . .

Elmosolyodik:

– Szerencse, hogy jó tornász voltam, nagy hasznát vettem ennek, amikor teherautóra, villamosra felugorva hirtelen menekülnöm kellett az üldözők elől . . . Sok idő múlt el azóta . . . Most már nehezen visznek a lábak . . . De azért még szeretnék sok és jó szerepben bemutatkozni. Egy nagy, állandó szerepem is van: felelevenïteni a mai fiataloknak, főleg a színész fiataloknak a múltat. Ha én igazán meggyőzően eljátszhatnám, elmondhatnám nekik: hogyan is éltünk, verekedtünk mi akkor, s ha a szavaimat valamennyien elhinnék: elégedett lennék magammal! Ha hűen tudnám tolmácsolni nekik az életünket – több volna a mai fiatal színészek közül, aki elgondolkodna, aktívabban politizálna! Nagyon szeretném, ha a mai színész fiatalok előtt ne csupán érdekes múltbeli emlék lenne a tény, hogy nekünk csak nyolc-kilenc hónapos szerződésünk volt – ha ugyan volt egyáltalán, s az, hogy

a színház egyszerűen nem fizetett gázsit, ha a darab rosszul ment. Nem elegendő szerintem, ha csak ezt tudják a fiataljaink, hanem azt is tudniok kellene: mi volt az oka annak, hogy úgy éltünk . . . Ezt érzem a legnagyobb szerepemnek: ezt megértetni a fiatalokkal.

Baló Elemért 1958-ban, 65. születésnapja alkalmából a Munka Vörös Zászló Érdemrenddel tüntették ki. Közel jár a hetvenhez . . . de a szívében fiatal most is. Sikerre fogja vinni ezt a nagy szerepét is . . .

HISZEK AZ EMBERISÉG JÖVŐJÉBEN

Dr. Hamvas Endre csanádi püspök, a püspökkari konferenciák elnöke, néhány nappal karácsony előtt szegedi rezidenciájában fogadott.

Először az állam és az egyház kapcsolata került szóba. – Megelégedéssel hallottam a Hazafias Népfront legutóbbi ülésén – mondta dr. Hamvas Endre püspök – a magas hivatalos helyről elhangzott megállapítást: „. . . az állam és az egyház kapcsolata normális". Így is lévén – nem lesz nehéz az együttműködés a haza és a nép érdekében! Kádár János miniszterelnökkel volt alkalmam találkozni, és bölcs mérsékletet és megértő magatartást tapasztaltam részéről. Még ha, a nála nem ritkán szokásos tréfás formában tett is megjegyzést egyes problémákra, akkor is a lojalitást éreztem. Miután például egy alkalommal Kádár János megjegyezte, hogy „ha már úgy adatott, hogy a kommunisták templomokat restaurálnak,

akkor annak a restaurálásnak rendben, gyorsabban kell mennie" – a kijelentés után valóban javult az építkezések üteme. Én bízom abban is, hogy az egyéb esetleges problémáink is, állam és egyház viszonyában kedvező megoldást nyernek.

– Az embereket a hétköznapokon is, de főleg most, a karácsony hangulatában a béke kérdése foglalkoztatja. Erről kérem püspök úr véleményét – vetettem közbe, s ő szívesen fogadta ezt a kérdést.

Rövid gondolkodás után válaszolt:

– Én nem vagyok defetista. Hiszek a békében! Eszembe jut X. Pius pápa szállóigévé lett mondása... Amikor Ferenc József megkérte, áldja meg katonáinak fegyverét, azt felelte: *„A pápa csak a békét áldhatja meg!"* És XI. Pius pápa a második világháborút megelőző években, a 67. zsoltárt idézve mondta: *„Úristen, szórd szét a háborúra vágyódó népeket!"* És a hitleri hadsereg valóban szétszóródott! A most uralkodó pápa is felemelte szavát a béke érdekében. Visszatérve a második világháborúra: meggyőződésem volt, hogy Hitler elveszíti a háborút. Emlékszem, egy ízben a háború alatt, egy belga miniszter járt nálunk, az akkori hercegprímásnál, s mindketten elmondtuk véleményünket a belga vendégnek: a fasiszta Németország nem nyerheti meg a háborút, nemcsak a földrajzi helyzete miatt, hanem elsősorban azért, mert igazságtalan ügyért harcol. Nemzeti szerencsétlenség volt, hogy a fasiszták bennünket háborúba sodortak. Most olvasok éppen egy nemrég megjelent könyvet a fasizmus magyarországi rémtetteiről. Termé-

szetes, hogy nem felejtettem el azokat, de így, újra olvasva, szörnyűség volt, ami itt történt.

– De a nálunk is – gyászos sorsunkból – ismert hitlerista vezetők és tábornokok ismét magas posztokon parancsolgatnak, irányítják a fegyverkezést.

– Nem érzem magamat hivatva, hogy a német nép bel- vagy külpolitikájáról nyilatkozzam. Mindenesetre hiszek a német nép józanságában és erkölcsi érzésében. Nemrég olvastam egy német katonáról, aki a világháború idején parancsra sem volt hajlandó ártatlan asszonyokat, gyerekeket megölni! Inkább hagyta, hogy őt végezzék ki! Lelkiismeretét és a magasabb törvényt követte! Meggyőződésem, hogy a német nép nagy többsége ennek a magasabb törvénynek értelmében ma sem akar háborút.

– De Nyugat-Németországban táplálják a revansista szellemet – vetem közbe.

– Sajnos, míg bárhol revansista szellem él, addig van veszélye a háborúnak.

– Püspök úr, hogyan vélekedik azokról a nyugati sajtóhangokról, amelyek a Szovjetunió békés szándékait kétségbe vonják?

– Én hiszek a Szovjetunió békés szándékaiban. A Szovjetuniónak mindene megvan, neki háborúra igazán nincs szüksége!

– Püspök úr véleménye szerint a német békeszerződés megkötése közelebb vinné a népeket a békéhez?

– Egy békeszerződés mindig nyeresége az általános békének. Ebből a szempontból kár, hogy ilyen eddig nem

jött létre, talán előmozdítaná az oly szükséges német egység majdani megvalósítását is. Még azt teszem hozzá, hogy nagy figyelemmel kísérem a két nagyhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok tárgyalásait, és mindig valami megkönnyebbülést érzek, ha egy kérdésben megegyeznek és közelebb jutnak egymáshoz.

– A fő kérdés természetesen a teljes leszerelés problémája, és ebben is hiszek. Amint hiszek az emberiség jövőjében! – mondta búcsúzóul.

Ő EMBERPÁRTI VOLT

Egyezerkilencszáznegyvenkettő szeptember 5-ére virradó hajnalon meghalt Móricz Zsigmond. Azon az éjszakán, amikor először hullottak bombák Budapestre.

A második világháborúról, annak közvetlen előzményeiről alkotott véleményéről nyomtatásban nem sok maradt ránk. Mégis: az élete és életműve szorosan összefügg a fasizálódó Magyarország útjával.

– Soha többé nem lesz magyar írónak olyan a sorsa, mint az övé volt. Hogy egy ilyen aktív, termékeny, szenvedélyesen optimista, hazája sorsáért égő nagy író 63 éves korára boldogtalan, elkeseredett, üldözött emberré váljék . . . – ezzel kezdi leánya, Móricz Virág beszélgetésünket.

Egész életén át cipelte magával dicsősége terhét: a proletárdiktatúra alatt hű maradt a néphez és ezt a hűsé-

get soha, egyetlen szóval sem tagadta meg. Minél erősebb lett a náci fasizmus befolyása Magyarországon, az ő terhe annál élőbbé és súlyosabbá vált. Nagy, jelentős sikerei voltak, mégis, a sok évtized gazdag munkájához képest nagyon kevés volt, amit kapott... 1922-ben Tóth Árpád tanúja, leírója volt Thomas Mann látogatásának a betegeskedő Móricz Zsigmondnál: „... az igazi alkotásnak mélyről, melegen kell fakadnia, s az ön művében is ez a vonás van meg, ez teszi Tolsztoj rokonává – mondta Thomas Mann". S Tóth Árpád, a „riporter" hozzáfűzi: „Móricz meghatva hallgatja a nagyszerű német kollega elismerését, amely ebben a percben elégtételt szolgáltat neki minden méltatlan üldözésért, amit a kurzus vad magyarjai zúdítottak rá."

– Kevés ilyen perce volt a következő húsz év alatt... *„Mit csinálna szegény Ady, ha ezt a húsz évet végig kellett volna tragédiáznia..."* – írta apám halott barátjáról. Ha most engem látna, amint itt töprengek, mit is mondhatnék sok kis és nagy tragédiájáról, de jót nevetne rajtam...

*

Keserű hangulatain magának leírt naplójegyzetekkel könnyített:

„Ha én a regényeimet úgy írom meg, ahogy érzem: soha nem fog megjelenni."

Könyvben hogy is írhatta volna le az ilyen naplóvallomást:

„Nincs magyar glóbus, ahogy annyi éven át írtam, hirdettem és hittem, csak egy van: az em-

beriség egysége... Nevetséges, hogy a népek arra fordítsák erejük túlnyomó részét, hogy felfegyverkezzenek, s állandó készenlétben álljanak, csak azért, hogy a határokat megvédjék egymástól."

Önkéntelenül is ereklyeként őrzött íróasztalára téved a tekintetem: ott születtek bátor, az urakat leleplező, az elnyomottak mellett kiálló művei, azok is, amelyek éppen bátorságuk miatt nem találtak kiadóra, és azok is, amelyeket az író maga ítélt tűzhalálra... Móricz nem tudott, s nem akart íróasztalfióknak dolgozni, addig forgatta magában a témát, míg az kibírta a sivár kor nyomdafestékét is. S ha a kiadója azt mondta könyörtelenül: Dózsa György nem téma, róla regény neki nem kell! – dühében megírta helyette a „Míg új a szerelem" című regényét. Ennél az asztalnál írta a pesti proletárról szóló darabját, s azután a haragos panaszt, mikor a színháznak ez nem tetszett:

„Bizony elszámítottam magam, ezt a világot (mármint a proletariátus világát) szeretni kell ahhoz, hogy valakinek a gyomra bevegye... A szívem hasad meg, mintha vérrokonom lenne, ha igazi szegénységgel találkozom... Ennek az érzésnek akartam hódolni ebben a munkámban..."

Mennyi fájdalmas jajszó van ebben a naplóban! *„Az én világom igazán nem ez a világ, amelyben élünk."*

– A munka, az írás újra meg újra erőt adott neki... – folytatja Móricz Virág. – Amikor az „Erdély"-t befe-

jezte – 17 évig dolgozott rajta, és a végén hat hét alatt rendezte sajtó alá az ezer oldalt – felháborította, hogy a kiadó milyen közönnyel bánik vele. Mit csináljon? *„Ma már tisztán és nyugodtan tudomásul kell venni, hogy nincs kiadóm, és nincs újságom."* Tudomásul vette, és dolgozott tovább. Járta az országot. 1910. óta mindig volt állandó vasúti bérlete, ami kezdetben olcsó is volt, de később 23 cikke honoráriumába került. Mégis mindig kiváltotta, mert enélkül lélegzeni sem tudott. Neki Hódmezővásárhelyre vagy Sopronba elmenni annyi volt, mintha én felülök a pesti autóbuszra. Átutazott egy éjszakát, megnézte, amit akart, visszautazott, s azt mondta: *„Nagyszerű útam volt, hoztam három cikket és négy novellát."*

– Nemcsak magának, a családjának is megtiltotta, hogy beteg és gyenge legyen. Történjék akármi, kinekkinek végezni kell a maga feladatát! Azt kívánta, hogy ez a gyönge és beteg ország is dolgozzék, mentse át magát a nyugodtabb és szebb világ számára.

– Nem tartotta magát annak, pedig agitátor volt. Sajnálta, hogy nem politizáló alkat, és minden sora politizált. Tudták ezt róla „odafenn", ezért nem szerették az „okvetetlenkedő embert". Nem törődött vele: *„Mit is szeressenek rajtam, amikor nem tudok szórakoztató dolgokat írni!"* – mondta és nevetett. Neki ne adjanak Corvin-koszorút, őt ne csalogassák képviselőnek – ő inkább így képviseli a magyar népet. Emberpárti volt. A szegényeket, gyámoltalanokat és önhibájukon kívül tudatlanokat szerette. Erre nevelt minket is. És őt is, nagyon-

nagyon sokan szerették. Még az uralkodó osztály tagjai közt is voltak, akik ragaszkodtak hozzá: a modelljei. A Szakmáry Zoltánok és Csörgheö Csulik, akik három éjszakát úgy tudtak végig dalolni mámoros szívvel, hogy egy nóta kétszer se ismétlődjék, soká emlékeztek a jegyzőemberre, és nem is sejtették, hogy a bornemissza cimbora az úri Magyarország vészharangját, az ő lélekharangjukat kongatja.

– A felső tízezer mélyen megvetette, mint valami férget, legszívesebben kiirtotta volna. Nem törődött velük, akárha egy másik bolygóról érné a támadás. És mégis leverték, vagy ahogy ő mondta: légüres térbe szorították. Őrlődött, és végül felőrlődött a vad és esztelen hajszában. Mikor a háború kitört, azt mondta:

„Az első világháborúban 16 kilót fogytam, ebbe bele fogok halni."

– Először is kiirtották a napisajtóból. A három újság, a „Pesti Napló", „Az Est", „Magyarország", ahol cikkeinek százai jelentek meg, egyetlen felmondólevéllel kirekesztette:

„A felmondási idő alatt a szolgálat teljesítése alól az igazgatóság nagyságodat felmenti."

– Szolgálat... A nép szolgálata alól nem hagyta magát felmenteni.

– Mit is kezdett volna vele a náciknak behódolt ordasok serege? Mikor ő irtózott ettől a háborútól, s azoktól, akik főzték. Tudta, hogy a hitlerista blokknak veszítenie kell. „Meg fogjátok látni – mondta nemegyszer órák hosszat tartó keserű meditáció közben –, ez horizontá-

lis háborúnak indul, de vertikális eredménye lesz! Az embernek már nem a földön elterülő határokkal van elintéznivalója, hanem az arra merőlegessel. A társadalmi rétegek légvárainak kell összedűlni, vagy nincs esze a történelemnek."

– Mit tudhatott a Szovjetunióról? – tűnődik a lánya. – Nagyon keveset és mégis sokat. Roppant érdeklődéssel olvasta és tette el például a „Prágai Magyar Hírlap" olyan cikkeit, amelyek az ottani építkezésekről, villamosításról, gazdasági fejlődésről szóltak. A magyar mezőgazdaság átalakításán gondolkozva jegyezte fel, hogy:

„Tanulmányozni kell az orosz gazdasági rendszert, ott egységes üzemeket állítottak fel."

– Sajnálkozott, amiért fiatalkorában, a mohó tanulás és olvasás idején elmaradt a tudományos szocializmusban való önképzése, és csak a logika, humánum, tisztesség érlelte meg benne az azonos életfelfogást.

*

– Azoknak az egyszerű embereknek, akiket ő szeretett, s akik őt szerették, nem volt pénzük, hogy a könyveit megvegyék. De amerre járt, őszinte szívvel vették körül. Úgy kitárulkoztak előtte, mint az apjuk előtt. És ő igazán olyan forró érdeklődő együttérzéssel tudott beszélni mindenkivel, mint egy édesapa. Vallottak neki az emberek, bíztak benne, s ez maradt az ő utolsó mentsvára. És a család.

„*Kedveseim* – írta az élete végén – *most már igazán egyetlenek vagytok ebben a roppant sötétségben és árvaságban, kik emberi hangon szóltok felém. Ez egész különös, ami velem történik. Utam a rideg magányosságba . . .*"

S az út tovább vezetett a rideg magányosságba. Előlegszámlája toronymagasra nőtt, mert a kiadók inkább adtak némi előleget, mint hogy könyveit, cikkeit kinyomtassák. Ahogy nőtt Magyarországon a hitleri befolyás, úgy vált mindinkább nemkívánatos elemmé.

– Apám azért vette át nagy áldozattal a „Kelet Népe" című folyóiratot, hogy ott legalább valamennyi kapcsolatot tarthasson az olvasókkal. Ma egyszerűen elképzelhetetlen, hogy Móricz Zsigmondnak 60 éves korától, három év hosszat, haláláig volt egy folyóirata, ahol a legérdekesebb, legkomolyabb fiatal nemzedékkel írta és íratta a kor legfontosabb problémáit – és a legnagyobb propaganda, előadókörút, körlevél és más akvirálásokkal összesen 560 előfizetőt tudott szerezni hozzá. És kiment vele a nemzetközi vásárra. Nézze, itt a fényképe, ott készült, a „Kelet Népe" pavilonban. Ugye milyen sovány, szomorú és letört? . . . 1942 nyara kínozta, a szörnyű háború, a kiszolgáltatott ország és a saját ezer gondja . . . A legnagyobb anyagi zavarok gyötörték, pedig oly szerény volt! Ruhát évszámra nem vett magának, étkezésre alig költött . . . Éjjel-nappal dolgozott és új meg új ötleteket hajszolt, amivel a nemzet önérzetét felébressze. Nem restellt kiülni a vásárba, és mint egy

mézeskalácsos, árulni a könyvet, a folyóiratot. S hiába, minden hiába! Tudta jól, hogy nem fogják megvenni, és mégis csinálta. Százkötetnyi írást hagyott maga után és hatvannégyezer pengő adósságot... Hát nem megható, szívfájdító, hogy Móricz Zsigmond a leányfalui kertjében berendezett „kereskedelmi kertészetből" akarta kifizetni írói munkájára szerzett előlegét? Reménytelen tréfa, nem is lehetett más eredménye, csak itt is egy kis tavaszi munkaöröm – és a kertészek érdekes meséje. Sose tűrt a közelében embert, aki nem tudott szépen mesélni. Igaz mese – élő emberekről... Amikor utolsó kívánsága teljesült és a halál hirtelen lepte meg, búcsúzóul leányfalui díványán beborította magát könyvekkel, sok szép történettel...

Könyvespolc előtt beszélgetünk. Az ő sok, szép könyve előtt, az új Móricz-kéksorozat, meg a rengeteg sok színes könyv, magyarul és sokféle nyelven. Míg élt, könyveiből két-háromezer példány talált gazdát évek alatt – a felszabadulás óta közel kétmillió. Ady megjósolta a „Szerelmetes barát"-hoz írott versében, hogy „Aszúra fog érni minden szép gerezded..." De milyen sokára jutott az ő nagy közönségéhez az érett aszú, ez a sok remekmű...

TUDÓSSORS

A közelmúltban Winter Ernő kétszeres Kossuth-díjas akadémikus előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián az elektroncsőről, a kutatás, a gyártás több évtizedes tapasztalatairól, személyes tapasztalatairól, hiszen Winter akadémikusnak oroszlánrésze volt a kutatások sikerében, a nagy jelentőségű iparág megteremtésében. A nagy érdeklődéssel fogadott tudományos értekezésnek egészen különös, megható zárszava volt. Hadd idézzem szó szerint:

„Előadásom befejező mondatait azon munkatársaim emlékének szentelem, akik becsületes, jó munkájukkal derekasan hozzájárultak az ismertetett, respektábilis eredmények eléréséhez, és akik közül oly sokan a fasiszta embertelenség áldozatai lettek. Emlékezem dr. Czukor Károlyra, Marton Mátyásra, Glasner Imrére, dr.

Preisach Ferencre, Lukács Ernőre, Stolzer Gáborra, Glosics Tiborra, Krámer Ernőre, Sachs Károlyra, dr. Terebesi Pálra, Dallos Györgyre. A rájuk való visszaemlékezés legyen biztosítéka annak, hogy a gonoszság korszakát nem engedjük visszatérni és az emberiség békéjét megvédjük."

Szokatlan szavak a „tudósok parlamentjében"? Winter Ernő csaknem két évtized múltán a legjobb munkatársairól emlékezett, tudós-mártír barátairól, akiknek neve elválaszthatatlan a rádiócső fejlesztésétől.

Az előadás, a hozzászólások elhangzása után megkértem Winter akadémikust elevenítsen fel néhány mozaikot a múltból, a tudós életéről a fasizálódó horthysta Magyarországon. Mielőtt azonban erről a beszélgetésről beszámolnék, hadd tolmácsoljam az élő tanítványnak: Valkó Iván Péternek, a műszaki tudományok kandidátusának a hozzászólásában elhangzott néhány mondatát professzoráról:

„Szeretném kiemelni Winter Ernő munkamódszerének fő jellemzőit. Ezek a tulajdonságok, amelyeket nekem, akinek szerencsém volt, hogy tanítványa lehettem, módomban volt megfigyelni: a merészség az eredeti kombinációk felállításában, a következtetések gyors levonása, a bátorság, amely sem az új utaktól, sem a kísérleti nehézségektől nem riad vissza, végül jótékony türelmetlenség, amely a kutatót eredmények felé hajtja."

Philips, Telefunken . . . – világhírű cégek . . . Velük szemben kellett rögtön kezdetben, több mint 30 évvel ezelőtt felvennie a harcot Winter Ernőnek, egy győri, kolduszegény foltozó szabó kivételes tehetségű fiának, aki csak úgy folytathatta egyetemi tanulmányait, hogy az édesanyja mosással kereste hozzá a pénzt, ő maga pedig délelőttönként gyárban dolgozott, ahonnan csak délután juthatott el az egyetem laboratóriumába.

– Maga tehetséges fiatalembernek látszik – mondta egy napon az Izzó vezérigazgatója Winter mérnöknek, akinek akkor 240 pengő volt a fizetése. Megbízzuk, hogy végezzen kísérleteket a rádiócső gyártásában. Utol kell érnünk Philipséket. Lét vagy nemlét kérdéséről van szó. Vállalja?

Winter mérnök nem értette világosan, vajon a gyár vagy az ő egyéni létéről van-e szó, de habozás nélkül mondta: „vállalom".

– Minden segítséget megadunk, és ha sikerül, a hála nem marad el.

Ettől kezdve reggel 8-tól este 8-ig a laboratóriumban töltötte napjait, megszületett a ma is vallott elve: „Mindent meg lehet oldani, csak akarat és odaadás szükséges hozzá." A laboratórium csendes világában a gondolatok, a munka ütemét elképzelhetetlen tempóban hajszolta a kívülről, az egész világból beszűrődő új, és új technikai eredmények híre. Ugyanakkor a Telefunken gyár laboratóriumában is ilyen vértelen, de élethalálharc folyt

Philipsék túlszárnyalására. Winter mérnöknek sikerült! A redukciós báriumgőzös eljárással olyan rádiócsövet kísérletezett ki, amely legalább olyan jó volt, mint a Philipsé, megalapozta a magyar rádiócsőgyártást, s a Telefunkennal folytatott versenyben „mellszélességgel győzve" ért előbb a célba.

Winter mérnök kopogott, aztán csendesen benyitott a vezérigazgatói szobába:

– Igazán örülök, hogy sikerült – mondta, szinte a vezérigazgató helyett, majd rövid szünet után folytatta:

– Tisztelettel kérem, ha lehetséges volna, hogy ebből valami előnyöm származna... Tessék elhinni, nem hiúság, de mégiscsak fontos dolog ez a találmány, és az én nevem még csak...

– Hogy képzeli fiatalember – vágott a szavába az igazgató –, hogy publikáljuk a nevét? Hogy elcsábítsák máshová? Nem, erről szó sem lehet!

– És ha anyagiakban, esetleg...

– Ez is tárgytalan!

Winter mérnök még várt egy ideig, legalább arra a szóra: „köszönöm", de azután meghajolt az igazgató, valamint a változtathatatlan tények előtt, kitámolygott a szobából, ki a gyárból is, felült a vonatra és Hollandiában vállalt állást... Innen hívták vissza egy év után az Izzóba, ahol a Winter mérnök nélkül magukkal, és főleg a rádiócsőgyártással tehetetlen urak most már megfelelő fizetést adtak az ifjú mérnöknek, akinek gondjaira bízták a rádiócső fejlesztését...

Lét vagy nemlét kérdése – mindig ezzel indította a vezérigazgatóság újabb s újabb versenybe Winter mérnököt és tanítványait, társait.

„A Philips-féle pentoda hangszórócsőnél jobbat kell kitalálni" – szólt az utasítás. És Winter mérnök kísérlete sikerült. „Meg kell szüntetni a rossz rádióvételt előidéző rácsemissziót!" A rácsokat nemes fémmel vonták be – a kísérlet sikerült. (Ma is ezt az eljárást használják szerte a világon.)

– Elvesztünk egy sor külföldi piacot, a következmények beláthatatlanok, ha nem tudunk antimikrofonikus csövet produkálni – mondta a vezérigazgató Winter mérnöknek, aki néhány hónap múlva el is készült vele.

Winter mérnöknek nem voltak anyagi gondjai a felszabadulásig sem. Winter mérnök rengeteg hasznot szerzett a tőkéseknek (az Izzó exportja nagyobb lett, mint a búzaexport!) – a felszabadulás után pedig: a népi demokráciának.

– Mégis, két egészen különböző szakaszból áll az életem – mondja. S ez a második szakasz, ha – miként mondani szokták – akadnak is még hibák: rengeteg örömet hozott. Kétségtelen: nekem a tőkés időkben is sikerültek a kísérletezéseim. De a problémák igazi, tudományos kutatására nem volt módom. Hogy miért? Mert mindig nagyon rövid idő alatt kellett eredményt elérnem, és azt rögtön a gyakorlatba átültetni. A tőkés türelmetlen volt. A szolíd, tudományos megalapozottság, ami

az ember legnagyobb örömét adja, hiányzott. Éreztem: jól csináltam ezt vagy azt, de a tudományos kielégültség nem volt meg bennem.

Horthy látogatása

– Megbecsülés? Elismerés? Nem számított a gazdasági eredmény, csak a származás. Persze, ha dzsentri lettem volna ... De így, egyszerűen nem léteztem a számukra, mint ember. Emlékszem, egyszer Horthy ellátogatott a gyárba, a vezérigazgató vezette körül. Társaimmal együtt – ők sem voltak előkelő származásúak – jó előre eldugtak, nehogy Horthy kénytelen legyen parolázni velünk. S amikor a baloldali és a nem árja származású tudósok üldözése megkezdődött – egyszerűen odadobták őket a nácik bestialitásának. Milyen kiváló emberek voltak köztük! Dr. Preisach Ferenc; egészen kitűnő fizikus volt, amellett szerény, kedves fiatalember. Vagy Lukács Ernő ... Elsőrangú tudós volt. Ugyancsak fiatal ember, nagy ígéret, rendkívül becsületes ember, akinek már külföldön is neve volt. Elmondták róla azok, akik vele voltak utolsó napjaiban az ukrajnai munkatáborban, hogy azután sem vesztette el optimizmusát, jó kedélyét, miután a lábai lefagytak. Egész megjelenésében, lényében volt valami gyermeki báj. Egész szívével a megalázott és elnyomott emberek mellett állt, mindig rajtuk igyekezett segíteni, kommunista volt, ezért hurcolták ki Ukrajnába, büntetőszázaddal. Glasner Imre is

elismert, kitűnő elméleti fizikus volt, s mint ember? Csupa jóság. Dallos György, aki az első magyar radart csinálta, a sopronkőhidai börtönben halt meg. Glosics Tibor fiziko-kémikus volt, egyaránt nagy volt az elméleti és a gyakorlati tudása. Egyszerű, minden nagyképűségtől mentes ember. Volt nyolc mérnök barátom a Chinoin Gyárban is – közülük egy sem tért vissza, Sachsenhausenban végezték ki őket, meggyőződésem, hogy nem utolsósorban az IG Farbenindustrienek konkurrenciát jelentő Chinoinnak akartak vérveszteséget okozni e kiváló mérnökök elpusztításával. S ez – tagadhatatlan – sikerült is, hiszen elpusztították a konkurrencia nyolc fontos motorját –, a gyógyszergyártásban egyre inkább önállósuló magyar gyárban. Amikor a felszabadulás után a Chinoin igazgatói Németországba utaztak, hogy értékes embereik nyomára bukkanjanak, csupán néhányuk sírjára leltek.

– Egyébként a tudomány – néhány háborús ágától eltekintve – hanyatlott a fasizmus évei alatt Németországban, de ezen a konkurrencia legyilkolása mit sem változtatott.

– Akik ma odakint új háborúra, revánsra spekulálnak – akarva vagy akaratlanul – elvetik a tudományt. Nem irigylem a náluk működő tudósokat. Néhánnyal rendszeresen levelezem, egyikük nemrég érkezett hozzánk a balatonföldvári kongresszusunkra, és mondhatom: igaz barátságba kerültünk. A tudósok, az emberiség javára dolgozni akaró tudósok – így az én nyugat-németországi barátom is – nem akarnak háborút, „revánsot" – csak

dolgozni szeretnének nyugodtan, eredményesen, megfelelő légkörben. Gratuláltak a kongresszusunkhoz, az elhangzott beszédekhez, gyümölcsöző megbeszéléseket tartottunk, és megállapítottuk: milyen jó lenne együtt dolgozni, alkotni állandóan. Szeretnék segíteni abban, hogy a Nyugaton és Keleten élő tudósok közel kerüljenek egymáshoz. És erre van lehetőség. Szubjektív, szerény megállapításom, hogy az igazi, az emberiségért küzdő tudósok, még hasonlítanak is egymáshoz külsőleg, belsőleg. A balatonföldvári kongresszusunkon ismertem meg Dániel Alpertet, az egyesült államokbeli Illinois-i egyetem világhírű fizikus professzorát, valamint a leningrádi Kelman akadémikust – egyformán szerények, sugárzik belőlük az emberség, az egyszerűség, mintha csak egy országból érkeztek volna . . .

Bálint György

Csóka [illegible] a felszabadulás után, amikor feljött a pincéből, Ék Sándorral

A fasiszták áldozatait szemléli egy bizottság, közöttük (katonaruhában) Ék Sándor

Péchy Blanka, Tersánszky Józsi Jenő és Supka Géza irodalmi körúton

Derkovits Gyula

Várnai Zseni egy munkásotthonban

A RÉGI ÚJSÁGÍRÓ ELMONDJA...

Egyezerkilencszáznegyvenöt után, éveken át, minden szombat-vasárnap a főszerkesztőm volt a „Független Magyarország"-nál. Sohasem felejtem el, milyen érdeklődő kíváncsisággal vette át – szinte kikapta kezünkből – a friss kéziratot, amely újfajta életünk egy-egy szépségéről, érdekességéről, fonákságáról adott hírt. A nagy múltú újságnál a főszerkesztőből, Mihályfi Ernőből áradt a szerkesztőség minden tagjára a lelkesedés, az örök izgalom, a hivatás szeretete. A főszerkesztő múltjáról akkoriban csak kevesen tudtunk.

Most, amikor annyi év után beszélgetünk, csak most ismerek meg néhány mozaikot abból az időből, amikor ő, Mihályfi Ernő, a Magyar Nemzet mostani főszerkesztője volt gyakornok, riporter, szerkesztő ... a 30-as, 40-es években ...

– Csak akkoriban hittük arról a kevésről, amit csinál-

tunk a fasizmus ellen, hogy komoly tett... Most már látom, milyen kevés volt ahhoz képest, amit tehettünk, amit tennünk kellett volna... – ez az első mondata saját, egykori szerepéről.

Egy riporter elindul...

Régi, bekötött lappéldányokban lapozunk. Rendőri riporterként kezdte. Az első riportja arról tudósít, hogy a lágymányosi „feneketlen tóban" fejnélküli hullát találtak. Ki volt a tettes? Nincs folytatása a riportnak. De az ifjú riporter szeme korán, gyorsan kitárulhatott: fehér terroristák követték el a gaztettet, a kelenföldi laktanya különítményesei. Nem, ezt már persze nem írhatta meg Mihályfi Ernő riporter. „Magasabb érdekből." S a tanulság többet jelentett számára minden szenzációnál. Most már nem is elsősorban az izgatta, hogy a riportja megjelenjen, s a nevét ott láthassa nyomtatásban. Csak látni, látni, megtudni minél többet! Belopódzik az Ébredő Magyarok Egyesületének Sörház utcai központjába, Héjjas Iván és társai oroszlánbarlangjába. De a fasiszták felismerik „Az Est" merész riporterét, meg akarják ölni rögtön, ott helyben, csak a szerencse segíti ki a fasiszták fellegvárából.

De az esemény nem riasztja el... Még többet szeretne tudni, no meg vannak téves illúziói is... Így kerül ismét az Ébredő Magyarok vigadói nagygyűlésére. Elrejtőzik, bár nem fél a felismeréstől, arra gondol, Zadravetz

püspök védelmét fogja kérni, ha bántalmazni akarják. Elvégre Zadravetz szent ember, ő csak nem vállal közösséget a fasiszta gyilkosokkal. S amint ott lapul – egyszerre csak Zadravetz emelkedik szólásra. Micsoda uszító, bestialitásra ösztönző beszédet mond a főpap! S a vigadói est homályában hallott szavak sok illúziójától megfosztják . . .

– *és felnő* . . .

„Pesti Napló" . . . „Magyarország" . . . „Független Magyarország" . . . Fekete kötetben pihenő régi lappéldányok . . . Cikkíróik, akik rég elpihentek már . . . Mártírok, s olyanoknak a nevei, akik a veszedelmes időkben gyengének találtattak . . . Emlékek, emlékek . . .

– Bálint György . . . Ő volt a legérzékenyebb veszteség . . . Ha a fasizmus rémtetteire, mártírjaira gondolok, mindig ő jut elsőként eszembe . . . Hallatlanul nagy érték volt, halhatatlan nagy újságíró. Szerintem az egyetlen olyan újságíró volt, aki polgári lapban marxista szellemben tudott állást foglalni, úgy, hogy a kapitalista szerkesztő, a fasiszta cenzúra ne ismerje fel mondanivalóját. Amit Derkovits Gyula halálakor írt, ma is érvényes, helyes álláspont a nagy festőről. Bálint György írásai közül még sok nem jelent meg könyvalakban, úgy gondolom: sürgősen agnoszkálni kellene aláírás nélkül megjelent cikkeit és kiadni. Még élünk néhányan, akik ráismernénk a stílusára. S ez vonatkozik a már-

már feledésbe merült Nagy Andrásra, illetve cikkeire is. Nagyon fontos volna ez az újságíró utánpótlás nevelése szempontjából is! Bálint György írásaiból valóságos tankönyvet lehetne összeállítani, írásai nemcsak azt mutatnák meg, hogyan harcolt a fasizmus ellen ő, hanem azt is, hogyan kell ezt tennünk ma. A „Magyar Nemzet"-nél kötelező a munkatársaknak, nem utolsósorban a fiatal újságíróknak Bálint György életművével megismerkedniök.

Az előbb Derkovits Gyuláról esett szó. Jó barátja volt Mihályfi Ernőnek. S most elénk kerül egy régi riport róla. Ott írta Mihályfi Ernő a szerkesztőségben, ahová felment a nagy festőművész, közvetlen azután, hogy István király napján kilakoltatták Hunyadi téri padlásszobájából ... Escher Károly fotója illusztrálja a riportot, s teszi még élőbbé a kétségbeesett, üldözött művész írásban alkotott portréját. Ez a riport a „Magyarország"-ban jelent meg. S most belelapozunk a „Független Magyarország" kötött példányaiba. Ennek a lapnak szerkesztőségében határozták el 1942-ben Földes Ferenccel, hogy március 15-ére a Történelmi Emlékbizottság Petőfi-plakettet ad ki, itt beszélték meg a tervet Pátzay Pál szobrászművésszel, a tervből valóság lett, s valahol egy ferencvárosi kis műhelyben készült el a plakett.

1936–1939-ig a „Magyarország" főszerkesztője volt Mihályfi Ernő. Akkor tette közzé a lapkihordó fiú: Darvas József első írásait, amelyek arról szóltak, mit látott, tapasztalt bebarangolva az Alföldet. Sokat mondtak az értőknek e bátor cikkek ...

Volt idő, hogy a „Pesti Napló" képes mellékletét is szerkesztette. S most, a régi fényképekről ismét elém varázsolódik a múlt: – Escher Károly „szociofotóiról" – barlanglakók, népkonyhák, nyomor, éhezés, az akkori Magyarország, s mintha csak valamiféle fotómontázs volna: mementóként az érem másik oldala: a lovagló, vadászó, bálozó úri Magyarország, ugyanannak a lappéldánynak másik oldalán.

Néhány napig Móricz Zsigmond is a „Pesti Napló" főszerkesztője volt. Egy reggelen annyi cserép ibolyával – leányfalui kertészetéből hozta – állított be a szerkesztőségbe, ahány munkatársa volt a lapnak, és mindegyiküknek átnyújtott egy-egy cserepet.

– Ma is őrzöm. Majd megmutatom, milyen szép ma is, ott díszlik, emlékeztet rá, a kert sarkában . . .

Mielőtt most Mihályfi Ernőhöz elmentem, egy ismerős figyelmeztetett, arról is kérdezzem őt, hogyan hagyta ott 1939-ben a „Magyarország"-ot: „Mert az akkoriban valóságos hőstett volt."

Nem is feledkeztem el a kérdésről. A válasz rövid:

– Először anyagilag lehetetlenné tették a lapot, majd a kormány átvette, de a munkatársak zömét azon a címen, hogy megbízhatatlanok – elbocsátották.

– Valaki valóságos hőstettről beszélt . . .

– Ugyan! Csak annyi történt, hogy akkor én is otthagytam a lapot. Ha nem kellenek a munkatársaim, én sem maradok ott.

1939 szeptemberétől Bajcsy-Zsilinszky Endrével a „Független Magyarország" hetilapot szerkesztette. Ebben a lapban jelent meg a legtöbb közlemény a Történelmi Emlékbizottság üléseiről, felhívásairól, a Vajda János-társaság estjeiről.

– Gál György volt a legfőbb segítőtársam és József Jolán. Gépírónőnek került hozzánk. Hamarosan kiderült, hogy nemcsak gépelni tud, hanem jól is ír... Itt írta első cikkeit. Jól, szépen írt, de nem felejtem el, az első oldallal mindig milyen nehezen boldogult szegény... Amikor március 19-én bevonultak a nácik, még megjelent egy szám, ezt József Jolán szerkesztette. Kevés anyag volt benne, s mindig is megmaradt bennem az a meggyőződés, hogy csak azért készítette el ezt a lapszámot, hogy este, amikor az utcák már a náci csizmák dübörgésétől voltak hangosak, szerte a városban messze hallhatóan kiabálhassák a rikkancsok az akkor oly sokatmondó lapcímet: „Független Magyarország!" – emlékezik Mihályfi Ernő.

Bujdosás... Egy éjszaka a József nővéreknél talált menedéket a bujdosó Mihályfi Ernő. A díványból egy hegyes rugó meredezett elő, s ő benézett a dívány alá. Zöld katonaládát talált ott, rá volt írva: „Kállai Gyula tizedes." Előző éjszaka Kállai Gyula katonaszökevény rejtőzött József Jolánéknál...

A „Magyar Nemzet" főszerkesztői szobájában a falon az említett Petőfi-emlékplakett. Más dísze nincs a szobának. A „Magyar Nemzet"-hez most belépő újságíró-gyakornokok nyitnak be hozzá, bemutatkozni jönnek, izgalommal. De sok újságíró került már ki a keze alól... S most mégis úgy fogadja őket, mintha az elsők volnának a „praxisában", olyan kedvvel, kedvesen:

– Írjatok bátran. Mindenről, ami szép, ami hasznos.

Ők ketten megígérik, és útnak indulnak.

– Mennyivel könnyebb úton... – jegyzem meg.

– Ne gondold! Nem könnyebb, csak másfajta út ez, mint a miénk volt... De felelősségük semmivel sem kisebb... Ma is van háborús veszedelem, neofasiszta veszély. Ez a két fiatal újságíró, akit itt láttál, a fasizmus idején született, személyes élményük nincs azokról az időkről. S mégis, nekik is majd mozgósító hatással kell írniok, nevelniök! S bizony, ez sem könnyű.

– Szeretnék még valamit mondani a kapitalista sajtóról, amelyet alaposan ismertem. Van, amit megtanulhatunk tőlük: az éberséget! Minden egyes sort látott, ellenőrzött a kapitalista laptulajdonos, nagy erőfeszítéseket kellett tenni, hogy itt-ott átcsússzon egy-egy cikkben néhány sor, vagy szó a cenzúráján, igen, ezt az éberséget kell megtanulnunk. Csak most más szempontból kell ébernek lennünk! A kapitalista falat épített mindenféle forradalmi szó elé. Mi építsünk falat mindenféle ellenséges, nacionalista, soviniszta, öntudatot romboló szó elé. Nem

szabad engedni, hogy az emberek felejtsenek, elkényelmesedjenek. Sokszor mondjuk: a mai fiatalok többet tudnak, mint mi tudtunk az ő korukban. S ez így is van. De egy valamit – s éppen egy igen fontos „tantárgyat" – nem ismernek eléggé: a közvetlen múltat. A régi korok történetét jobban ismerik, mint mi ismertük, amikor annyi idősek voltunk, mint ők, de a közelmúlt, az apák élete jobban kell, hogy érdekelje őket, mint a rég letűnt századok története. Lehetséges, hogy a régmúlt századok romantikusabbnak tűnnek. De a két-három évtized előtti idő a legtanulságosabb . . .

AKI RAJZOLTA A TÖRTÉNELMET...

Amikor első ízben jártam Árvácska utcai műteremlakásában, a falakról hiányoztak az emigrációban töltött hosszú évek alatt és a felszabadulás utáni esztendőkben készült képei, mert még nem érkeztek haza berlini gyűjteményes kiállításáról. De a német újságokban – amelyeket érthető örömmel helyezett elém Ék Sándor Kossuth-díjas festőművészünk –, a sokhasábos, a kiállítást méltató cikkek illusztrációiként felelevenedett egy sor képe: az 1933-ban készült, a Szovjetunió pályázatán első díjat nyert Lenin-plakáttól kezdve a már itthon alkotott „A szovjet parlamenterek meggyilkolása" című festményéig, a berlini antifasiszta tüntetést megelevenítő képétől a szekszárdi direktórium tagjainak kivégzését ábrázoló híres alkotásig.

Azóta már eredetiben is alkalmam nyílt rá, hogy gyönyörködjem e képeiben.

Nem ő mondta el – a terjedelmes, meleg hangú kritikák beszéltek a berlini sikerről. Nagy siker volt, őszinte elismeréssel szóltak a lapok, s szólt a közönség is; a többi között egy általunk ismeretlen képéről is: „Thälmann elvtárs beszél a Lustgartenban" a címe. Alig száradt meg a festék a kép vásznán, máris útnak indult a berlini kiállításra, ahonnan nem is tért vissza hozzánk, mert Ék Sándor a német pártnak ajándékozta ezt a nem mérete, hanem forradalmi hangulata révén monumentális festményt.

Ék Sándor a magyarországi fehérterror üldözöttjeként hosszú évekig a weimari Németországban munkálkodott Alex Keil név alatt, s egyik alapítója volt az ottani Forradalmi Képzőművészeti Szövetségnek, amelynek tagjai politikai, történelmi, de egyben művészi jelentőségű műveikkel – szatirikus rajzaikkal, plakátjaikkal, festményeikkel, brosura és könyv illusztrációkkal – segítették a Kommunista Párt, a proletariátus harcát.

Az első megbízatást – plakátrajzra – Walter Ulbricht elvtárstól kapta, még 1924-ben . . .

„Mennyire jellegzetes Thälmann elvtárs mozdulata" – jegyezték meg a mostani kiállításon a festményt szemlélők közül azok, akik valaha ismerhették a német kommunisták vezérét.

Ebben nincsen semmi csodálatos, hiszen személyesen ismerte Thälmann elvtársat. Választási körutakon, szűkkörű beszélgetéseken sok skiccet vetett róla egy-

kor papírra. Két napig, többedmagával nála is lakott Hamburgban.

Az emigrált Ék Sándor Németországban második hazájára lelt. Hogyan dolgozott az ébredő fasizmus ellen? A párt részére készített, a fasiszták ellen alkotott plakátjait nem lehet kiszakítani sem az antifasiszta német mozgalomból, sem a párt, a munkásmozgalom történetéből. Alex Keil mindennapos látogató volt a „Rote Fahne" szerkesztőségében, ahol a szerkesztőség vezetői közölték vele elképzeléseiket, egy-egy nagyobb plakátról, karikatúráról, de gyakran már magával hozta papírra vetve saját ötletét. A „napi igényeket" elégítette ki, agitatív hatással, művészi eszközzel.

„Ezt a papa csinálta!"

Másodízben az 1962. évi, a Műcsarnokban tartott önálló kiállításán beszélgettem a művésszel, s itt tárult elém teljes egészében művészetének története, amely egyben az ő életének története is, de elsősorban: a Tanácsköztársaság, a fehérterror, az emigráns-élet, a fasizmus elleni küzdelem, a Nagy Honvédő Háború, a magyar felszabadulás története.

Nézzük egykori plakátjait, régi vázlatok nyomán készült grafikáit, olajképeit. A híres, ezreket és ezreket mozgósító, németországi antifasiszta plakátok előtt állunk, s ő egy humoros epizóddal kezdi, humoros epizóddal –, amely könnyen végzetessé válhatott volna.

– Ez volt az utolsó legális plakátom odakinn ... Már ezernyi veszedelemmel fenyegetett bennünket a fasizmus ... Emlékszem, reggel kiléptem a kisfiammal az utcára a lakásunkból és a szemközti házfalon megpillantottuk az én előző este kiragasztott mozgósító plakátomat. A kisfiam megismerte, igen megörült a látványnak és hangosan felkiáltott:

– Ezt a papa csinálta! – alig győztem elhallgattatni és gyorsan elillantam vele.

– Hogyan menekítette meg a sok politikai rajzot, festményt?

– Ennek története van. Amikor illegalitásba kerültünk Németországban, két nagy kofferra való művemet szerettem volna megmenteni. De hogyan? Ez már a Reichstag égése után volt, a fokozódó náci terror, a könyvmáglyák gyújtása idején ... Vándoroltam a két teli bőrönddel egyik helyről a másikra, így jutottam el egy ismert grafikushoz, aki nem is volt kebelbeli barátom, nem is volt kommunista, de vállalkozott arra, hogy magához fogad a rajzokkal együtt ... Ott, nála csomagoltuk be aztán a vásznaimat, rajzaimat ágynemű közé, hogy a Szovjetunióba menekítsem azokat, biztos helyre. Sok viszontagságon mentek át ezek a képek ... Hogy mi lett a megmentőjükkel, a grafikussal? Csak annyit tudok róla, hogy ma Nyugat-Németországban él, s éppen azért nem említem most a nevét, mert értesültem róla, hogy bár ma sem párttag – velünk van, velünk érez.

– Talán érdekes megemlíteni, hogy a fasizmus ellen

mozgósító plakátok, rajzok egy része hol született... A „Rote Fahne" Berlin különböző kerületeiben estéket rendezett, és én ezeken felléptem mint gyorsrajzoló. Hogy úgy mondjam „menet közben" illusztráltam azt, amiről az előadó beszélt, vagy amit egy-egy közbeszóló mondott. Tetszettek ezek a gyors karikatúrák a közönségnek, egy kabaré le is szerződtetett, de ennek realizálásából már nem lett semmi, közbeszólt a fasizmus.

Egy hős orvosnő és a parlamenterek

Sok élményt, ihletet adott a Nagy Honvédő Háború, amelynek frontkatonája volt. Elsőként egy olyan epizódot idéz, amely nem került papírra, vászonra:

– Már itthon, Solt közelében jártam a szovjet hadsereggel, amikor utunkat hirtelen elvágta egy kóborló német csapat. Többen voltak, mint mi. Nekünk egy szovjet orvosszázadosnő volt a parancsnokunk, aki már sok csatában adta tanújelét bátorságának. Most is így harcolt. De a megfutamodó ellenség még utolsó pillanatban megcélozta, és ő halálos sebet kapott. Sosem felejtem el a kis motyóját, amelyet én vittem tovább hősi halála után. Egy kis fekete selyemcipő, rúzs, púderdoboz volt benne – olyan megdöbbentően szomorú volt ez ott a véres harcok kellős közepén...

A szovjet parlamenterek meggyilkolását örökíti meg a kép, amely előtt most állunk. Ő látta a valóságban is a tragikus eseményt, sőt Steinmetz kapitány a barátja volt.

– Steinmetz Miklós, a sofőr s a kísérő szovjet katona ült a dzsipen. Nem fogadták őket, s amikor visszavonultak, a nácik egy aknát irányítottak a dzsipükre. Csak a szovjet katona élt még, amikor jó néhány órával később mi odaértünk. Ugyanabban az alakulatban voltam, mint ők. A haldokló szovjet katonának volt annyi ereje, hogy elmondja a történteket, a parlamenterek gaz meggyilkolását. Sosem felejthetem el ezt a gyilkosságot, most is magam előtt látom a felborult dzsip mellett a két holttestet és a haldoklót. Hamarosan megrajzoltam a még bennem forró látvány tragikus élményét . . .

A régi barátok

Gondolatban visszakanyarodunk legutóbbi berlini kiállítására, ahol ismét találkozott régi barátaival, azokkal a festőkkel, grafikusokkal, akikkel együtt küzdöttek ecsettel, szénnel, ceruzával a fasizmus ellen.

– Mi lett belőlük?

– Beier Red, aki ugyancsak egyik alapító tagja volt a Forradalmi Képzőművészeti Szövetségnek, s akivel együtt dolgoztam húsz-egynéhány éves koromban a John Heartfield szerkesztése alatt működő „Knüppel" szatirikus lapnál – ma az egyik legtekintélyesebb grafikus, karikaturista, a párt központi lapjánál működik. Egykori főszerkesztőnk – nemzeti-díjas – a grafikával kombinált fotomontázsok mestere. A legszomorúbb, hogy ezeknek a forradalmár művészeknek, akiket azután

a fasizmus természetesen üldözött, a munkájuk java elpusztult. Így például a ma már 69 esztendős Paul Eickmeieré is. Ernst Jazdzewkyé is. Ez utóbbi jelenleg tanár a főiskolán. Oscar Nerlinger festőművész valaha egy baloldali polgári csoporttal került hozzánk. A fasizmus bukása után feleségével, az ugyancsak képzőművész Alice Lexszel együtt Nyugat-Németországból Kelet-Németországba költöztek, hogy itt az új életnek, főleg a munkások felszabadult életének lehessenek a krónikásai. Nerlinger egyébként ugyancsak a főiskola tanára. Herbert Gute drezdai csoportunknak volt a vezetője – ma műtörténész és Drezda város főpolgármestere. – Lea Gründignek – ő is a főiskola tanára – budapesti kiállítása volt, örültem, hogy közreműködhettem előkészítésében.

– A művészetük?

– A német grafika ma Európa élvonalában van. S ebben szerintem nem kis szerepe van annak, hogy az egykori forradalmi csoport tagjai élnek, alkotnak, szoros kapcsolatot tartanak a mai fiatalokkal és elsősorban a párttal. A német forradalmár képzőművészek valaha is a népnek alkottak, ma is ezt teszik.

Ék Sándor ma nem rajzol mozgósító plakátokat . . .

– Pedig szeretnék . . . Ezernyi terv él bennem . . . Színesíteni is szeretném a képeimet, tágítani a témát . . . Intimebb, líraibb képeket is szeretnék alkotni . . . Az élet örömökből és bánatokból áll. Most kéklő eget szeretnék festeni, de úgy, hogy mindenkinek mutassa: az ég kékje is a miénk. És erdőt, madarakat, csendéleteket is szeret-

nék festeni, úgy, hogy mindenkinek hirdesse a kép: minden, ami szép a világon: a népé. De – mint mondtam – mozgósító plakátokat is szeretnék rajzolni, amelyek az egész világon hirdetnék: újra leselkedik a népekre a fasizmus veszedelme! – s míg ezt mondja, egy régi plakát előtt állunk meg, ott függ a nagyteremben, pontosan szemben a bejárattal, s azt ábrázolja, hogy a Brandenburgi kapunál a Hitler-hiénába három szurony hatol: a szovjet szurony adja meg a kegyelemdöfést, de az amerikai és az angol szurony is súlyos sebet ejt rajta . . .

BESZÉLJÜNK RÓLA?

Jeles író Tersánszky Józsi Jenő. A „Kakuk Marci", a „Legenda a nyúlpaprikásról" és sok más műve rég bevonult már az irodalomtörténetbe.

Hogyan fogok én ezzel a hetven-egynéhány éves nyurga, nagy kamasszal, aki most azzal állított be hozzám: ... elhiszed, hogy simán megy még a kézenállás? – a fasizmusról és a neofasizmusról beszélgetni? Azt is bebizonyította, hogy csorbítatlanul tökéletesen fütyül még kétszólamban. Kitűnően furulyázik, s mókás grimaszai is a régiek. Amikor pedig az általa ismert szép leányra terelődött a szó, azt mondta: – olyan szép fekete a haja, mint az enyém – és végigsimította a koponyáján csavarodó fehérséget, egészen komolyan elfelejtkezve az évek elmúltáról, hiszen íme, az évek is elfeledkeztek őróla. S ahogyan visszakérdezte: – A fasizmusról beszéljek? Én? Hiszen hozzám egy ujjal sem nyúltak a néme-

tek! – igen, ebben a szándékoltan provokatív-tréfás, csodálkozó hetykeségben is benne volt az ő örök huncutkodása: „no, ehhez mit szólsz? No, most kérdezz tovább, ha tudsz!" – s legyintett is szokása szerint, mint aki győzött, s ezzel a téma tulajdonképpen részéről le is záródott. És rögtön másról kezdett beszélni:

– Hanem, amiben szombat este részem volt, a Csiliben, azt kellett volna látnod, és megírnod . . . Azt én sohasem fogom elfelejteni. Ahogyan a munkások, öregek, meg fiatalok hallgatták, amiket írtam . . . Én mondom, a legszebb este volt az életemben . . . – és egészen könnyes a szeme . . .

Egy pöttömnyi kisfiú és Zita

És aztán később még egyszer mélységesen elérzékenyült, amikor egy másik – most már régebbi – élményéről beszélt . . .

– Olyan egészen pöttömnyi kisfiú volt . . . Édes kis gyerekarc, pisze orrú, szőke . . . Rajta láttam először a sárga csillagot, az utcán jártamban . . . Ilyen állati ötletük csak a náciknak lehetett, és ezen a földből alig kilátszó kis emberkén az óriási éktelenség még csak kidomborította, hogy milyen vad, kegyetlen, aljas a fasizmus! – Majd néhány pillanatnyi szünet után folytatta:

– És a véletlen úgy hozta, hogy néhány perccel később Szeleczky Zitával, a színpad fasiszta érzelmű üdvöskéjével találkoztam a Belvárosban. Még egészen

bennem élt annak a szegény kisfiúnak a látványa, és remegtem a belső izgalomtól, amikor megpillantottam azt a nőt, a nácik és hazai barátaik hölgyi lakáját. „És mondd, Zita, neked ez tetszik? Ne légy szamár! Térj észhez!" – kezdtem vele kiabálni az utcán, nem bánva, ha fel is jelent, de meg kellett neki mondanom. És ő csak sápadtan, de minden megbánás nélkül, haragosan nézett engem, én meg csak kiabáltam: „neked ezek kellenek? Meg az a vadállat, jellemtelen, hamiskártyás Endre László?" (Tudniillik tudtam Endre Lászlóról – a polgármestertől tudtam, aki gitáros cimborám volt –, hogy hamiskártyás is mellékesen.) Most már betelt a fazék, Zita faképnél hagyott az utcán, én mentem tovább, de mindig csak azt a kisfiút láttam magam előtt. Milyen kár, hogy nem szólítottam meg ... Végre szembe jött velem egy nőismerősöm ... a mellén a sárga éktelenséggel szégyenkezett ... Töprengett, hogy fel merjen-e szállni a villamosra. Jólesett nekem, hogy karon foghattam, és így szálltam fel vele, a peronon is így álltunk, az emberek néztek, ki egyetértve velem, ki csodálkozó szemrehányással ... Mert az emberek nagyon különbözőek voltak ... Kire hogyan hatott a nácik injekciója ...

A malaclopóval kezdődött

Tersánszky Józsi Jenőre nem hatott a nácik injekciója, és próbálom emlékeztetni őt arra, hogy az Avar utcai kis lakásában valóságos okiratgyárat létesített, po-

litikai okok és vallásuk miatt üldözötteknek gyártották itt a hivatalos papírokat, s többen menedéket is találtak a lakásában.

– Mondom, hozzám egy ujjal sem mertek nyúlni a nácik... Akkor miért ne csináltam volna? De a Lacit szegényt... Hogy is hívták... ja, tudom már: a Löffler Lacit, aki az iratokhoz a pecsétet szerezte nekem, őt felakasztották a gazemberek... Hanem eszembe jut, hogyan is lettem én ellensége a fasisztáknak... Ez régi dolog, de belevág a témába – és az imént még komoly arcra most széles mosoly húzódik, hogy eszébe jutott a „jó történet":

– Ez már a húszas években volt. Debrecenben laktam, egy kis szobában. A legnagyobb kincsemet két gyönyörűséges malaclopó képezte, ott lógtak a falon, tiszta gyapjúból voltak, annyi gyapjú volt rajtuk, hogy akár egy öltözet ruhát is csináltathattam volna belőle, dehát én nem csináltattam, mert nagyon szerettem a két malaclopót. Egyszer csak betévedt hozzám két britanniás Horthy-fióka, hozzám, aki végigszolgáltam az első világháborút, és se szó, se beszéd, leemelik a falról a két malaclopót és már viszik is! Ilyen rabló népség volt! Akkor határoztam el, hogy én soha nem bújok bele a Horthy-féle mundérba, mert nem megyek banditák közé. Meg is tartottam a szavam, hívhattak engem, lefokozhattak, visszafokozhattak, nem mentem.

– És a náci időben? – próbálom a beszéd fonalát vagy két évtizeddel későbbre átdobni.

– Ők igen-igen meg akartak hódítani engem. Ja, az

is remek volt, elmondom... Felkerestek a szerkesztőségben, az egyik német őrnagy volt... Azért jöttek, hogy közöljék velem: tekintettel arra, hogy két nagyszülőm is német, tagja lehetek a herrenvolknak. Megköszöntem nekik szépen a kitüntetést, de ki kellett ábrándítanom őket, mivel csak az egyik nagyszülőm német, az is szász, a másik pedig: skót. Fox. Ezzel a névvel egyébként később azért majdnem bajom lett... Fuchs... Fuchs – vizsgálgatta egyszer egy másik náci tiszt, aki gyanúsnak találta e felmenőm vezetéknevét, árjasági szempontból. „Nem Fuchs, hanem Fox!" – mondtam neki. Az egészen más. Ez skót név! – nyugodott meg végre a szerencsétlen elmeháborodott.

Voltak jó, bátor emberek

Most hirtelen megoldódik a szava, alig győzöm jegyezni:

– Elmeháborodottak voltak, igen, ez a helyes kifejezés. Láttam Monoron, a katonai parancsnokság udvarán, amint régi, becsületes, emléklapos tiszteket, akik az első világháborúban ezer halált láttak, arany vitézségi érmet is kaptak – a nácik, meg a magyar tisztek –, ugráltattak. Ugráltatták őket, mert nem voltak megbízhatóak vagy a származásuk nem volt rendben. Borzalmas látvány volt. Éppen arra ment egy „magyar" (így írd: idézőjelben!) őrmester, aki hitleri köszöntésre lendítette magasba a karját, így üdvözölt valakit, nem állhat-

tam meg, odamentem hozzá: „hát maga miféle magyar?" – nagyon elszégyellte magát, egészen biztos, hogy nem is lengette többet így a karját. Bizony, az az átkozott náci injekció sok emberre hatott! De mennyi volt a jó, és a bátor ember! ezekről szívesebben beszélek. A németek között is voltak ilyenek. Emlékszem az egyikre, aki azzal állított be hozzánk, az Avar utcába – titokban jött, önálló akciója volt ez –, hogy azonnal jöjjünk a pályaudvari raktárba, ott szerezhetünk egy csomó lisztet, cukrot, még mielőtt ők, mármint a nácik felgyújtják az egészet. Ki is vonult zsákkal a fél Avar utca.

– Egyébként az Avar utcában sok ember bujkált vagy politikai okból, vagy mert katonaszökevény volt, vagy mert a vallása volt nem tetsző... Jól emlékszem, Dukásznak hívták azt a villanyszerelőt, aki bátor kémtevékenységet fejtett ki, az életét kockáztatta azzal, hogy amikor hírét vette, hogy közelednek a nácik, vagy a nyilasok, sorra járta a pincéket, lakásokat, csak éppen bekukkantott a bujdosóhoz, figyelmeztetve, hogy tűnjön el, mert közelednek. Vagy egy másik eset... volt a Horánszky utcában egy szerkesztőség, nem is tudom hirtelen a lap nevét, tény, hogy kormánypárti újság volt, és jól fizetett, csak erre emlékszem... Jól ismertem az egyik szerkesztőjét, legalábbis úgy hittem, hogy jól ismerem, de csak akkoriban ismertem meg tulajdonképpen. Egyszer éppen a Lipótvárosban járok, néhány ismerős, rejtező családnak vittem valami harapnivalót, de már elvégeztem a dolgom és üres volt a karomon a kosár, amikor szembejön velem a szerkesztő. No, ennek mit

mondok, hol járok errefelé a cekkerrel? – hát látom, hogy árpádsáv is díszlik a kollégán. Akkor pláne meghökkentem. De – ő is tőlem. „Szervusz", „szervusz" – csak ennyit mondtunk egymásnak, mert egyszerre csak egy öreg házaspár totyogott ki a kapualjból, egyenesen hozzá, s a kolléga már tuszkolta is befelé őket a várakozó taxiba. Menekítette őket, az árpádsávot is biztonság okából varrta fel magára. Így ismertem meg igazában a kollégát.

A lényege ma sem más . . .

– Az ilyen emberekről még sokat tudnék beszélni . . . De sajnos még többet az én egykori cimboráimról, akik nincsenek többé . . . De olyan keservesen szomorú róluk beszélni. A jó barátomat, a kis gitáros partneremet, először tolmácsnak szipkázták be a nácik, azután beöltöztették erőszakkal – sose láttam többé . . . Vagy a szerencsétlen Molnár Ákos, a félkarú zeneművész barátom, aki a velünk szemközti házban lakott . . . Még a puskagolyót is sajnálták tőle a nácik, felfeszítették őt, és mellé a feleségét, hogy ne haljanak meg egykönnyen, hanem szenvedjenek is előbb . . . Nincs erre a kegyetlenkedésre jelző a szótáramban . . . Sok jó barátot vesztettem el, ugye nem kell folytatnom a felsorolást? Belefáradtam nagyon . . . Jobb nem is emlékezni azokra az időkre!

– Biztos, hogy jobb?

– Nem értek én a nyilatkozatadáshoz . . . Az akkori fasizmust úgy ismertem meg, ahogy elmondtam . . . A lényege, nyilván ma sem más, ha neofasizmusnak hívják is. De azt rosszul mondtam az előbb, hogy jobb nem is emlékezni azokra az időkre . . . mert emlékezni kell, és főleg nekünk íróknak, emlékeztetni!

AKI A FOJTOGATÓ SZÉGYENNEK AZT A NAPJÁT MEGÉRTE...

Bognár Józseffel a felszabadulás utáni 18 év alatt gyakran kerültem össze újságírói pályám során. Felkerestem őt, amikor a Kisgazdapárt egyik vezető politikusa volt, találkoztam vele később mint Budapest polgármesterével, majd mint bel- és külkereskedelmi miniszterrel.

Jelenleg Bognár József a Kultúrkapcsolatok Intézetének az elnöke, s tanár a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Az újságíró rendszerint kategorizálja „interjú alanyait". A „jók" kategóriájába azok tartoznak, akiktől érdekes, kikristályosodott véleményt kaphat csaknem mindig és szinte mindenről. Bognár Józsefet ebbe a kategóriába soroltam. Érdekelt mindig az életútja a világháborús és az azt megelőző években. Most erről kérdezhettem . . .

Hogyan is kezdődött a sok meditálással teli ifjúság? – ez elevenedik meg benne, mintegy bevezetésképpen.

– Gyermekkoromban, ifjúságom évei alatt – 1935-ben érettségiztem – igen sokat olvastam, irodalomtörténésznek készültem. Inkább ismertem a könyvek mint a valóság birodalmát – kezdte emlékezését. – De egyet leszűrtem a magyar és a világirodalom nagy műveiből, azt, hogy férfikoromban tőlem telhetőleg a humanizmust, a népet szeretném szolgálni. Hogyan tehetném ezt? ez volt ifjúságom, egyetemi éveim problémája. Vannak, akik kora ifjúságukban haladó politikai mozgalmakba kerültek és egész életükön át kitartottak mellette. És vannak emberek, akik hajlamosak arra, hogy férfikoruk megállapodott és leszűrt nézeteit mechanikusan visszavetítsék ifjúságuk vásznára, és így – jóhiszeműen, mert az opportunisták más kategóriába tartoznak – botladozásoktól mentesnek, a keresés izgalma nélkülinek ábrázolják életpályájukat. Én egyik kategóriába sem tartoztam. Hogy mi volt az eszményképem, azt elmondtam, de, hogy a nagy célokat milyen politikai mozgalmak közelítik meg a leginkább, hogy egyes konkrét politikai kérdésekben miként foglaljak állást – ezt nagyon sokáig kerestem. Az útkeresést megnehezítette, hogy vonzódtam a szellemi függetlenséghez, és ezért minden megmozdulást, törekvést erős kritikával szemléltem.

– Ahogy múltak az évek, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a világ számára a fasizmus jelenti a fő veszélyt. Küzdeni minden erővel és eszközzel a fasizmus hazai térhódítása ellen, ennek szükségességét határozottan éreztem. Azt is, hogy e feladat nem könnyű, hiszen az országot olyan erők kormányozták, amelyek 1918–1919 forradalmát leverték, és a régi Magyarországot restaurálták. A feudális Magyarország elöregedett, a régi kormányzási módszerek korszerűtlenné váltak, a régi hierarchiát lehetett ideig-óráig restaurálni, de tekintélyt és hitelt senki sem volt képes neki biztosítani. Az ország belső helyzete reform után kiáltott, és ezért a látszatra radikális fasiszta jelszavak számottevő tömeghatást értek el. A náci fasizmus – s ezt követően az itthoni is – számos olyan kérdést tolt előtérbe, amelyek valóban megoldatlanok voltak. Ezt a veszedelmet mind élesebben látva és tudva, sok más kortársammal együtt, „független keresőként" azokat a mozgalmakat és megmozdulásokat kutattuk, tapogattuk, amelyek a fasizmus elleni harc egy-egy támaszpontját jelentették. Az ilyen embertípust, amelyet megtestesítettünk, véleményem szerint Illyés Gyula formálta meg nagy költői intuícióval az „Ozorai példa" című költeményében. Egynek éreztük magunkat az „ötven huszár" közül, akik a szabadságot testesítették meg és másfél napig járták körbe – egyszer huszár, máskor baka gyanánt – a vén Kálváriahegy derekát.

„Hegyre kerültünk . . . vagy hegyre szorultunk,
barátaim, de megritkult sorunk!
S be védtelen, jajt-zümmögő alattunk
az édes ország, melyért harcolunk;
s be ingatag a hídfő és be hangos
az ellenség! . . . hogy tódul már felénk!
Még rejti gyáván – változik a harcmód –
de látom én már minden fegyverét!"

Sosem felejtem el . . .

– Mennyi nagyszerű megmozdulásban vettünk részt! Mennyi nagyszerű emberrel találkoztunk, akik nagy morális bátorsággal szegültek szembe az árral! Mennyi megbeszélésen és összejövetelen vettünk részt, ahol nagy lelkesedéssel és körültekintéssel igyekeztünk kialakítani közös célokat! Néha ezek igen kis és körülhatárolt célok voltak: közönséget toboroztunk egy-egy előadásra, összejövetelre, hangversenyre vagy könyvnapra.

Sosem felejtem el a Márciusi Front múzeumkerti nagygyűlését 1938. március 15-én . . . A Trefort-kertig kardlapozott minket a rendőrség. De mindig bíztunk és hittünk abban, hogy a fasizmus elleni harc sok kis szigetét egyetlen nagy nemzeti megmozdulásban lehet egyesíteni. Még magasan lobogtak bennünk e remények, amikor néhány nap múlva elkövetkezett az Anschluss. A hitlerizmus elérkezett az ország határára!

– Az „osztrák példa" megdöbbentett minket, hiszen ott is széthúzó ország és marakodó politikai pártok segítették a hitlerizmus hatalomra jutását.

– 1939 márciusában egy Kodály-hangversenyre toboroztuk a közönséget. A Psalmus Hungaricust dirigálta a mester. A hangverseny szünetében kaptuk a hírt, hogy a hitlerista hadsereg bevonult Csehszlovákiába. Felejthetetlen perceket éltünk át... a magyarság és az emberség hangjai szárnyaltak a teremben... szívünkben ott égett a csehszlovák nép sorsáért érzett fájdalom és saját közeledő végzetünk tudata. A mester, a zenekar és a közönség egybeforrtak e pillanatban és a feltörő érzések szűnni nem akaró tapsban oldódtak.

– Nemsokára kitört a háború, s a fasizmus ellen küzdők sorai egyre szaporodtak. Újjászerveztük az Egyetemi Kört, amely a baloldali ifjúságot tömörítette magába. Tanár-elnökre volt szükségünk és hosszas tanácskozások után Szekfű Gyula mellett döntöttünk, küldöttséget alakítottunk és felkértük: vállalja el e tisztséget. Némi bizonytalansággal, kétkedéssel mentünk hozzá, hiszen történelem-szemléletét konzervatívnak tartottuk, s baráti viszonyban volt a korszak néhány vezető politikusával, például Bethlen Istvánnal. A beszélgetés során kiderült, hogy teljesen tisztában van velünk és politikai felfogásunkkal. Az őt jellemző realizmussal, higgadtsággal beszélt arról, hogy az ellentéteket most félre kell tenni, hiszen az ellenség közös. Különösen az tett rám nagy ha-

tást – és e képességét a felszabadulás után is többször megcsodáltam –, hogy milyen biztonsággal volt képes kiválasztani a kusza eseményekből a történelmileg megmaradót, és a jövőt formálót.

– Sajnos, az Egyetemi Körrel sem sikerült megfelelő bázist alkotnunk, mert néhány héttel később a belügyminiszter feloszlatta.

– 1940-től Bajcsy-Zsilinszky Endrével kerültünk kapcsolatba és ez a kapcsolat különösen a Jugoszlávia elleni hadjárat után erősödött meg.

Mai szemmel . . .

– Közben megismerkedtem a legtöbb népi íróval és a Magyar Frontban működő számos politikussal. Nehezen tudtam azonban megérteni, hogy ennyi tudás, emberség, bátorság és lelkesedés, amely az antifasiszta harcosokban él és lobog, miért ér el viszonylag csak kevés eredményt. Mai szemmel látom, hogy ennek magyarázata: az egyes csoportok elszigeteltsége, túlságosan késői egyesülése volt.

– 1942 őszén katonai szolgálatra kellett bevonulnom, és 1944. március 19-én éltem át életem legszörnyűbb élményét: a német fasiszta csapatok bevonultak az országba, így Kassára is, ahol katonáskodtam. Minket bezártak a laktanyába, amelyet egy hétig nem hagyhattunk el. A laktanya szobáiban ültünk és tehetetlenül hallgattuk a német járművek zúgását, a csizmák trappolását.

Aki a fojtogató szégyennek ezt a napját megérte, sosem felejtheti el.

– 1938 és 1944 között tehát – mint említettem – sok tiszteletre méltó bátorságot, növekvő helytállási készséget tapasztaltam, nagyszerű emberek sorát ismertem meg. (Sokkal közülük most is együtt dolgozom.) Ugyanakkor azonban azt is láttam, hogy ennyi „ész, erő és szent akarat" sem érhet célt elszigeteltségben és széthúzásban, hogy kevés eredményt érhetünk el, ha partikuláris céljainkat nem tudjuk alárendelni a nagy céloknak. Megdöbbenve láttam, hogy demagóg politikai jelszavakkal mennyire félre lehet vezetni egyébként jóindulatú embereket. És elkeseredetten láttam a hitványság, árulás, a vakság és az öntévesztés hihetetlen példáit: embereket, akik komolyan hitték, hogy Magyarország határainál majd megáll a történelem! Embereket, akik azt hitték, hogy a folytonos alkudozásokkal és ravaszkodásokkal elkerülhetjük a végzetet! Mégis, az ember azokban a nehéz években sem vált pesszimistává, hiszen sok pozitív embert és tényezőt ismert meg és élt benne a biztos remény, hogy a születő új világban – szilárd és korszerű politikai vezetés mellett – e tényezők győzedelmeskednek.

A veszély él!

Sok vita folyik arról, hogy van-e fasiszta veszély ma Európában és a világon ... – mi erről a legutóbbi években annyi országban járt Bognár József véleménye?

– Sok nyugati közéleti ember azzal szeretné megnyugtatni a lelkiismeretét, hogy a fasizmus csupán néhány hisztériás őrült vállalkozása volt. Ez természetesen tévedés, hiszen a különböző politikai áramlatoknak – az egészségteleneknek, a betegeknek is – társadalmi alapjai és gyökerei vannak. A fasizmus veszélye csak akkor szűnik meg, ha megszűntek azok a társadalmi körülmények, amelyek születésére vezettek. Ezek pedig nem szűntek még meg, és nemcsak a nyugatnémet revansizmus tölthet el bennünket jogos aggodalommal. A fasizmus születése szoros összefüggésben van a nyugati polgári demokratikus institúciók válságával. Ott született meg, ahol ezek az intézmények a leggyengébben funkcionáltak. Ma is azt tapasztaljuk, számos országban, hogy a régi institúciók felbomlottak – a kapitalizmus belső átalakulása miatt –, de az új intézmények és kormányzati formák még nem alakultak ki. Ez a helyzet azért is veszélyes, mert a nyugati baloldal egy része nem érti meg a kor követelményeit, és kizárólag a régi intézmények fenntartását vagy restaurálását óhajtja. Másrészt figyelembe kell venni a volt gyarmatokról visszaáramló lakosság faji előítéleteit, elkeseredettségét és – egy részének – mindenre elszánt voltát. És ami ugyancsak ide tartozik: az antikommunista agitáció, amelynek célja ugyanaz maradt, ami volt, s minden szélsőjobboldali puccskísérlet kipróbált bázisa.

– Figyelembe kell venni azt is, hogy a faji előítéletek nemcsak Európában veszélyesek, hanem a világ más részein is. Mindenütt, ahol faji szupremácia van, illetve

emberek származásuk miatt hátrányos helyzetben vannak, valamint egyrészt „uralkodó népek" (herrenvolk), másrészt elnyomott népek vannak – él a fasizmus veszélye. De az erőviszonyok a világban megváltoztak! Sok becsületes, őszintén demokratikus erőtényező is működik a nyugati országokban. Ezeket segítenünk kell a nemzetközi feszültség csökkentésével, valamint a szocialista országok behatóbb megismertetésével. Minden eredmény, amit elérünk, csökkenti az újfasiszta törekvések lehetőségeit. Az afro-ázsiai országok függetlenségi harcai a világ jelentős részében szüntetik meg a faji szupremácián és a faji elnyomáson alapuló viszonyokat, tehát ugyancsak elősegítik a fasizmus társadalmi bázisának csökkenését.

A BESZÉLŐ LAKÁS

Aki belép Várnai Zseni csendes budai lakásába, első pillanatban észreveszi a szemközti sarokban a költőnő elhunyt férjének, Peterdi Andornak a bronzszobrát.

Ideálisan, szépen éltek ők ketten. Együtt harcolták, nyomorogták, szenvedték végig azokat a keserves éveket . . .

A szobor alkotója is a költőnő életének egy nevezetes lapját idézi: az ellenállási mozgalomnak egy csoportját, amely Várnai Zseni nevét viselte.

A szobor: Istók János alkotása. (A szobor egyik példánya a sokat szenvedett költő síremléke a temetőben.) Az ellenállási csoportnak egyik vezetője a szobrász fia, dr. Istók János főorvos volt. Az ellenállókra emlékeztet itt sok minden, s az ő emléküket, tetteiket idézik most a költőnő szavai is:

„A szabadság hírét kopogtatom!"

A főorvos Vilmos császár út 21. szám alatti rendelőjében szervezték az ellenállást, egy Ferenchegyen levő barlangban gyűjtötték a fegyvereket, a robbanóanyagokat. Volt kézisajtójuk, ezen készítették sok ezer példányban a költőnő „Lázadj magyar" és „Kopogtatok" című verseit.

A náci fasizmus még itt tombolt hazánkban, de közeledett már a szabadság, s Várnai Zseni szava ellenállásra, fegyveres harcra hívta az eladott ország tisztességes embereit:

„Emeld magasra tépett lobogódat, ne légy utolsók utolsója itt! Körötted már a népek milliói vívják a szent szabadság harcait. Új csillag hív, s a szabad messzeségből egy dal viharzó láza száll feléd... Lázadj magyar a lázadó világgal és zúgd a dalt: Szabad lesz már a nép!"

S a „Kopogtatok" utolsó négy sora:

„Vörös csillag ragyog az éjszakában, recseg a rács a börtönablakon... Rabtársaim, fölsebzett ujjaimmal a szabadság hírét kopogtatom!"

Nézem az egykori, 1944 végén kopogtatott verseket, a sárguló lapokat, amikor ezeket sokszorosította Dávid Tamás (Dávid professzor fia), akkor hatoltak be a lakásba a nácik: elhurcolták, s nem tért vissza soha többé. Egy sor jelzi ezt mementóként a vers felett:

„Dávid Tamás emlékezetének."

Kézigránátos akciókat hajtott végre a kis csoport,

amelynek sok tagja végül a nácik áldozata lett. S közben állandó hajtóvadászat folyt Várnai Zseni, a férje és a lánya után . . .

A gyerekek

Egy fekete ruhás néni helyezi elénk a kávét: Kürti Dezsőné. Régen, a proletárdiktatúra bukása után, a fehérterror kezdetén házmesterné volt a Tövis utcában, azóta fűzi barátság Várnai Zsenihez. Azóta, hogy megmentette az újszülött kislány, Peterdi Mária életét: tejet szerzett a csecsemőnek, amikor a költőnő, akit forradalmi verseiért üldöztek, nem volt képes táplálni a kislányt. A barátság sok évtizede tart. A náci fasizmus idején Várnai Zseni könyveit, verseit rejtegette Kürtiné egy kamrában.

Mennyi gond, aggodalom közepette nevelhette a két gyereket . . . a fiút, s a leányt . . . Később Jeanne Billard asszony mentette meg a leány életét és edzette, nevelte Peterdi Máriát a francia ellenállási mozgalom aktív tagjává, amikor Mária Párizsban nála talált menedéket. Várnai Zseni nemrég meglátogatta lánya megmentőjét, nevelőjét:

„Párizs mellett Jeanne Billard kertje, nemrég még együtt ültünk benne . . . mi minden is volt Jeanne Billard? Mikor a gyilkos náci horda Párizs városát eltiporta, hős volt ő, mint egy kommünár! Az ellenállás harcát vívta, a védtelent

magához hívta, s kezébe adta fegyverét... Ó, Jeanne, te voltál lányom anyja, te tanítottad viadalra, idegen ország gyermekét."

A fiú: Peterdi Gábor, messzire szakadt, a tengerentúlra, híres festő és tanár. Várnai Zseni lakása tele az ő festményeivel, rézkarcaival. A második világháborúban tankelhárító tüzérként harcolt a fasiszták ellen. Egy műve az akkori időkből ott függ a pamlag felett: „a fasizmus haláltánca", azt ábrázolja, amint a meztelen testű fenevad megvakultan immár, sebzetten járja haláltáncát, csak egy nagy horogkeresztes érem díszlik rajta.

Templom és szervezkedés

Kis Heine-könyv az asztalon, vászonba kötött, olyan imakönyvféle így...

– Üldözött vadként éltem, amikor ez a könyv valóban imakönyvet helyettesített. Istókék rejtegettek éppen, de amikor az orvosi rendelés következett, néhány órára le kellett mennem az utcára. A közeli Bazilikát szemeltem ki menedéknek, oda vittem imakönyvként ezt a kis Heine-kötetet. Beültem a padba, mintha imádkoznék. Egyszerre csak megszólaltak a szirénák, az ájtatos tömeg levonult a légópincébe. Én a padban maradtam.

– Miért nem megy le? – kérdezte a mellettem ülő néni.

– Én itt érzem magam biztonságban – mondtam és belemerültem Heine olvasásába.

– Akkor én is itt maradok. Csak engedje meg, hogy fogjam a kezét – kérte a néni. Persze, hogy megengedtem. Ő elmondta könnyek között, hogy a két fiáért imádkozik, kinn vannak a fronton . . .

– Az enyém is – mondtam vigasztalásképpen, pedig akkor régóta nem tudtam a fiamról, fogalmam sem volt arról, hogy tényleg a fronton harcol a fasiszták ellen. Végül, búcsúzóul egy kis Mária-érmet adott nekem a néni, ezt is itt őrzöm. Olyan jellemző volt azokra a tragikus, bonyolult időkre, az életünkre, hogy miután Istók értem jött a templomba és visszamentünk a rendelőjébe, néhány perc múlva már a következő robbantási akcióról folyt a szó . . . a kezemben még ott szorongattam a Mária-érmet, s már ott voltam a másik világban.

– Az állandó feszültség, életveszedelem közepette szép élmény is volt sok; rendes, egyszerű emberek helytállása. Névtelen hősök. Michnai László adventista lelkész a saját okiratait adta férjemnek, aki attól fogva Michnai László néven vett részt az ellenállási mozgalomban. Ezen a néven volt telepfelügyelő a Zab utca 6. szám alatti fatelepen, ahol egy ízben náci tisztek jelentek meg, szemügyre vették a gerendákat, és az erősebbeket kék ceruzával megjelölték, hogy azok alkalmasak hídépítésre. Derűsen mondta el később szegény férjem, hogy ő még aznap éjszaka letörölte a kék ceruzajelzéseket és gyenge, vékony gerendákat jelölt meg az erősek helyett . . . Hogy ezért-e, vagy más okból, nem tudom, néhány nappal később egy éjszaka náci katonák érkeztek, a telepfelügyelőt keresték, vagyis a férjemet: ő az iroda irá-

nyába mutatott, s míg a nácik arrafelé mentek, kisurrant a kapun, elmenekült.

Várnai Zseni is más, és más helyeken talált menedéket. Néhány éjszakán át Hűvös Iván Széher úti villájában. A villa tulajdonosa tudta, hogy ki rejtőzik a falusi ruhában, kendőben, mégis, vagy éppen ezért – befogadta takarítónőnek Várnai Zsenit. Eggyel szaporodott a búvó üldözöttek száma a Széher úti villában, amelyet egy hajnalon náci pribékek kerestek fel, s hogy az üldözötteket el nem fogták, az Hűvös Iván leleményességének köszönhető: addig-addig tartotta szóval a nácikat, míg a gyors telefonértesítésre oda nem érkezett az egyik nyugati követség vezetője, aki a nácikat eltanácsolta a villából.

Csak egy lehetőség van . . .

De Várnai Zseni már nem tartotta biztosnak a Széher uti villát, tovább ment, vitte magával frissen született verseit, semmi mást. Pedig ezek a versek nem találtak volna akkoriban kiadóra, szerkesztőségre, csak az az egy-két költemény került a közönség elé, amelyeket ott sokszorosítottak Dávid Tamás gépén . . . Sokat írt névtelenül. Főleg a „Márciusi Magyarország"-ban. Ezt a lapot Dávid Tamás, Várnai Zseni, Peterdi Andor, Kelényi Ottó, Dezsényi Miklós, dr. Istók János és még néhányan szerkesztették. Egy fiókban sorakoznak az egykor gyújtó hatású mondatok, s emlékeztetnek az akkori időkre.

„Csak egy lehetőség van a pusztulásból való menekülésre, az, hogy haladéktalanul békét kell kötni a szövetségesekkel, és lefegyverezni a Magyarországot bitangoló német csapatokat! Minden bátor, egyéni tett segít hazánk sorsán, és segiti az igaz, demokratikus Magyarország felépítését. Készülj fel szent szabadságharcunkra az elnyomók ellen!"

Rövid közlemények, hírek a frontokról, a kül- és a belpolitikáról – ez tölti meg a kis újságot, amelyen nem díszlett a neve, s a versek alatt sem volt feltüntetve a név.

„Nevem úgy volt a homlokomra vésve, mint a leprások tűzvörös pecsétje... egy volt e név akkor a pusztulással, az ítélettel és a kínhalállal, s együtt futottunk bonthatatlanul."

Így élt 1919–1945-ig – menekülve, harcolva, s mindent megírva. Írt a proletárasszonyokról, „akiknek vérét elszítta az ínség" – s közben évtizedeken át ő maga is nyomorgott...

A békéért

Ki tudná lemérni, hány embert mozgósítottak versei a fehérek, az ellenforradalmárok, a nácik ellen! Ha csak a „Katonafiamnak" című versére gondolok, amelynek egykori, ugyancsak sárguló röpcéduláját ereklyeként őrzi... Munkások, parasztok, katonák olvasták,

mondták egymásnak 1918-ban. S most elém helyezi somorjai Lukachich Géza báró altábornagy, Budapest akkori ellenforradalmi városparancsnokának a húszas években megjelent könyvét, amelyben a szerző úgy emlékezik meg Várnai Zseni verséről, mint amelyik olaj volt a tűzre! A cattarói tengerészlázadás szervezői is felhasználták a legénység mozgósítására ezt a verset, s gyújtogatta a szíveket ez a vers az omszki hadifogoly-újság hasábjairól is, szerte a világon, ahol forradalmak érlelődtek.

Az első világháborúban is a béke harcosa volt. Ezért küzdött a második világháború idején is, s küzd most is – nem forradalmi, új stílust keresve, de forradalmárként mindenkihez szólva.

Előttem kék-fehér színű meghívó a Sportcsarnokban rendezendő nőgyűlésre, rajta az ő egyszerű szavai jelszóként:

„Világ asszonya, emeld fel szavad
vívd az életért tiszta harcodat,
kiáltsd világgá, többé már soha
nem törhet ránk a gyilkosok kora!"

SZEMTANÚK MÁSFAJTA NÉMETEKRŐL

Eddig sok szó esett a nácik imperialista háborújáról, véres gaztetteiről . . . De voltak másféle németek is! Megtanultuk nevüket a történelem, a munkásmozgalom történetének lapjairól és voltak névtelenek, többen, mint sokan gondolnák, akik hősiesen harcoltak a náci barbárság ellen. Két írónkat: Gergely Sándort és Illés Bélát kerestem fel elsőként, megkérve őket, elevenítsék fel emlékeiket német elvtársakról és antifasisztákról.

Három író, egy orvos és a tüzér

– Gyakran jártam szovjet gyárakba, üzemek kultúrestjeire Erich Weinerttel, a nagy német proletárköltővel – beszéli Gergely Sándor. – Hazájában, ahonnan emigrált, rendkívül népszerű volt, mindenfelé énekelték

forradalmi dalait. S amikor a szovjet gyárban újra maga előtt látta a sokezres munkástömeget, s újra hallotta az ő dalait, ez a szerény, egyszerű ember valósággal kigyúlt, még a hangja is megváltozott, s már ő is énekelt, együtt a munkásokkal, majd egyedül – óriási hatása volt az elnyomásról, a jóságról, a szerelemről, a náci uralom aljasságáról szóló dalainak. De talán legnagyobb sikerét a rigmusaival érte el. Ezeket ott írta a fronton, fáradhatatlanul, lelkesen, a senki földjén működő rádió számára. Alfred Kurella ugyancsak ennek a rádiónak dolgozott. Rendkívül aktív, harcos férfi volt. Már ifjú korában nagy hírre tett szert, mert mint német ifjúmunkás kiment Olaszországba, belopakodott az ifjúsági fasiszta szervezetbe, hogy Mussolini közelébe kerüljön. Ez sikerült is neki, s visszatérve hazájába „Mussolini álarc nélkül" címmel leleplező könyvet írt a fasiszta diktátorról. Alfred Kurellával egyébként 1956-ban találkoztam újra Lipcsében, akkor az írószövetség főiskolájának igazgatója volt, jelenleg a párt politikai bizottságának póttagja. Egy harmadik német barátom Willi Bredel volt... Hamburgból a Szovjetunióba került munkás. Vérbeli forradalmár, tántoríthatatlan kommunista, igazi antifasiszta harcos. A „Zwei Welten" című, a Szovjetunióban megjelent újságjában mindig nagy teret adott pártonkívüli antifasiszta íróknak. Most olvasom éppen egyik könyvét: „Egy új fejezet" a címe, az antifasiszta harcosok ábécéje lehetne... Egyébként Bredel ma tagja a központi bizottságnak, nemzeti-díjas író és akadémikus.

Illés Béla a moszkvai csatára emlékezik vissza és a

frontpropagandistákra tereli a szót. A rádión, mikrofonon közölt felhívások nyomán is jöttek át németek a szovjet csapatokhoz. A hitleri háborúból kiábrándult új jövevények közül mind többen jelentkeztek, hogy ők is szólni kívánnak volt bajtársaikhoz. Egy-egy éjszaka már 60–70 helyen 200–250 egykori német katona szavait sugározta a hangszóró a náci front felé. Önként, szívesen vállalták ezt a veszedelmes feladatot, noha a náci parancsnokok igyekeztek tűzzel, aknával, gránáttal elhallgattatni a beszélőt.

– Szeretnék külön megemlékezni egy esseni sebészorvosról. Parancs ellenére sem követte a novij-oszkoli német kórházat a visszavonulásban, s miután a szovjet csapatok odaérkeztek, ő éjjel-nappal operált, mentette a német és a magyar sebesülteket. Mestere volt a hivatásának, jelképe az emberségnek. Erősen szívbeteg, legyengült ember volt. Élete kilobbanásáig dolgozott. Davidovkán temettük el, az egykori vívóvilágbajnok Petschauer Attila és unokaöcsém: Sándor Pál orvos sírja között van az övé.

Az első vonalban

S gyors ütemben kerülnek egymás mellé a mozaikok, az első vonalból, német katonákról. Otta István vezérőrnagyot is felkerestem. Tartalékos tisztként szolgált a Horthy-hadseregben, de már úgy öltötte magára a katonazubbonyt, hogy előzőleg, az egyetem évei alatt,

noha nem volt tagja az illegális pártnak, kapcsolatban állt kommunistákkal. A fronton hamarosan teljesült a terve; fogságba esett, a krasznogorszki antifasiszta iskolába került, ott is maradt mint szemináriumvezető. Olyan típusú német emberekre is emlékszik, akikről az ember alig feltételezné, hogy antifasiszták voltak. Például egy szép szál, fiatal német grófra, tiszt volt a náci hadseregben, de élesen szemben állt, sőt szembeszállt a fasizmussal.

– Aztán egy ugyancsak fiatal németre emlékszem – meséli –, kitűnő sportoló volt, bátor ember, aki több alkalommal német egyenruhában visszaszökött a náci hadsereghez és magával hozta onnan egykori bajtársait, akikről tudta, hogy ugyancsak kiábrándultak a hitlerizmusból. De tudja, ki ismert meg jó néhány németet odakint? Dr. Érczhegyi József rendőr alezredes. Ő is tartalékos tiszt volt a Horthy-hadseregben (valaha városi tisztviselő), aztán a Donnál átkerült a szovjet csapatokhoz, ismerte az antifasiszta iskolákat, fogolytáborokat – s Otta vezérőrnagy már tárcsázott is... Érczhegyi alezredessel másnapra találkozót beszéltünk meg.

– A magas rangú náci tisztek zöme a fogolytáborban is fanatikus hitlerista maradt. De a kisebb rangú tisztek és a legénység soraiból izmos antifasiszta csoport alakult – mondja dr. Érczhegyi alezredes. – Jól emlékszem: egy német vezérkari tiszt egy alkalommal előadást tartott a tábornak a német légierő legyőzhetetlen erejéről. Ezt az előadást egykedvűen bár, de nyugodtan végighallgatták a német katonák. Aztán múlt az idő, és

mind több katonának felnyílt a szeme. Később már kinevették az ilyen megrögzött náci prófétákat, sőt provokációikat le is leplezték. Az antifasiszta németeknek nyomdájuk volt, újságjuk, egy ezredes vezette, a helyettese egy főhadnagy volt. Ott működtek az első vonalban, hősiesen dolgoztak. De erről talán többet tudna mondani Wagner Anna, aki korrektor volt a fronton megjelenő magyar újságnál, vagy Jász Pál – jelenleg honvédőrnagy –, aki a nyomdában dolgozott, mivel valaha karcagi nyomdász volt.

Így kerültem össze Wagner Annával és Jász őrnaggyal.

– Az egyik német nyomdász – beszéli Jász őrnagy – nemegyszer átszökött a velünk szemben fekvő német alakulathoz, amelyben azelőtt szolgált, és sorra-rendre áthozta hozzánk a barátait... Egy másik német nyomdász, hamburgi születésű volt, a mi kis gépeinket hozta rendbe, aztán rendszeresen segített az újság nyomásánál is, ő hajtotta a gépet, persze kézzel, hogy a tízezer példányszámú magyar frontújság gyorsan, időben megjelenjék.

Wagner Anna arról emlékezik, hogy milyen körülmények között működött a magyar és a német frontújság. Örökös életveszély közepette, éjszaka, gyertya világa mellett szedték, nyomták az újságokat, röplapokat, ilyen körülmények között korrigálták is egy fészerben vagy legjobb esetben egy sátorban, gyakran csak egy-két óra hosszat aludtak. „Emlékszem a német röplapok »főszerkesztőjére« – civilben gimnáziumi tanár volt..."

– Tudja, kivel beszéljen még? Szabó Ferenccel, a zene-

szerzővel, a Zeneművészeti Főiskola igazgatójával. Sokat járt közöttünk, politikai tiszt volt a szovjet hadseregben . . .

– Fiatalember volt, otthon még diák, jó barátságba kerültünk, miután átszökött hozzánk – beszéli Szabó Ferenc az egyik német katonáról. – És micsoda hősies bátorsággal törte át magát a fronton, míg hozzánk eljutott. Pedig otthon az édesanyja még gyereknek tartotta. A fiú megmutatta nekem a hazulról érkezett leveleket. Az édesanyja pulóvert kötött neki, a sajátját kötötte át, s küldte el a fiúnak, mert – mint írta – újra nem tellett . . . És hogy óvta; vigyázzon, meg ne hűljön a fronton . . . És közben a fiú . . . A 40. hadseregben nagy segítségünkre volt például a tüzérség irányításában . . . Meg röpiratokat is stilizált . . .

Akivel csak beszéltem, valamennyien említették *Helene Jansen* nevét. 1958-ban halt meg, itt, Magyarországon, hosszú, nehéz betegség után. Férjét, Radó Sándort, a Kossuth-díjas földrajztudóst, a munkásmozgalom régi harcosát kerestem fel, hogy kiegészítse mindazt, amit Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg egykori küzdőtársáról, az egykori kis német munkáslányról tudtam.

Levelek, emlékek . . . Az egyik levelet Johannes Becher, a német forradalmi költészet vezéralakja, az NDK későbbi művelődésügyi minisztere írta az akkor már beteg asszonyhoz:

„. . . *Te tanítottál minket arra, hogy pártunkat minddenekfölött szeressük . . .*"

Anna Seghers német írónő leveléből:

„Ha mi neked úgy tudnánk segíteni, mint te nekünk segítettél, akkor nem volnának már fájdalmaid . . .”

– Rettenthetetlen ember volt – csak ennyit mond most a férj, a többiről a dokumentumok beszélnek. Tizenhat éves munkáslány volt, s már az első spartakisták közé tartozott, s utolsóként hagyta ott a „Vorwärts” épületét . . . Kronstadtban fegyveresen harcolt a matrózok mellett . . . 1918-ban, a Német Kommunista Párt alakulásakor, a háború ezer veszedelmén, a frontokon át ő vitte ruhájába varrva Lenin selyempapírra írt üzenetét . . . már éppen megkezdődött a kongresszus, amikor elcsigázottan, de boldogan odaért Lenin levelével . . . A második világháborúban pedig a francia ellenállási mozgalmat szervezte és férje mellett az antifasiszta sajtóirodán dolgozott . . . Minél nehezebb volt egy feladat, ő annál nagyobbnak bizonyult.

– Örökös terve volt, hogy megírja emlékeit, de erre már nem futotta . . . – mondja Radó Sándor.

Az Anschluss után

Benedikt Ottó Kossuth-díjas akadémikusunkat sem hagyhattam ki a megkérdezettek közül, hiszen az osztrák antifasiszta harcosokról sem feledkezhetünk meg, róluk pedig Benedikt professzor, aki a magyar proletárdiktatúra után Ausztriában élt, s ott a párt központi bizottságának, majd politikai bizottságának tagja volt – sokat mondhat.

Maria Dirscherl

Dr. Heinrich Dürmayer, bécsi udvari tanácsos

Paul Geheeb az iskola teraszán

Nagy művészi sikerek után is fa-szobrászatra kényszerült a fiatal Mikus Sándor

Bernáth Aurél akkor . . .

Heltai Jenő a betegágyban

– Csak öt barátomról szeretnék megemlékezni, velük Ausztriában szövődött még a barátságom, de találkoztam velük később is, a hitleri háború alatt, az emigrációban, a Szovjetunióban is. Az egyik: Anton Reisinger mechanikus . . . 1935 óta egy szovjet gyárban dolgozott, s emellett nevelte azokat az osztrák Schutzbund-tagokat, akik a Szovjetunióba emigráltak. Közben visszatért hazájába, börtönbe vetették, de ő megint csak visszatért, s az Anschluss után megérlelődött benne, hogy a legfontosabb: felvilágosítani az osztrákokat a náci uralom aljasságáról! Addig küzdött, míg a Gestapo karmai közé nem került . . . három évig kínozták . . . végül lefejezték. Willi Frank lakatos a másik . . . Ő főleg az Ausztriából emigrált Schutzbund-tagok gyerekeit vette maga köré a Szovjetunióban. És amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, e csoport nagy része, Willi Frank is, a frontra ment. A háború végefelé ő is egyik szervezője volt az első osztrák szabadságzászlóaljnak, harc közben is halt meg. Herrmann Köhler asztalossegéd a harmadik . . . Őt még abból az időből ismertem, amikor az Osztrák Ifjúmunkás Szövetség titkára volt. A Schutzbund-felkelés után a Szovjetunióba is elkerült, de ő is visszatért illegálisan Ausztriába. A háború idején az ellenállási mozgalmat szervezte. A Gestapo-pribékek ölték meg. Dr. Alfred Klaar újságíró . . . Azokban az években, amikor az Anschluss veszélye nőtt, ő írásaiban kimutatta, hogy igenis létezik külön osztrák nemzet, amely nem része a német népnek, ahogyan azt a hitleri propaganda terjesztette. De nemcsak az elméletnek volt har-

cosa! Miután elfogták – megszökött, partizáncsoporthoz csatlakozott. SS-ek elleni harcban esett el. Az ötödik barátom: Oscar Grossman, egykori postahivatalnok volt, később a „Rote Fahne" szerkesztője. A háború Franciaországban találta, s amikor oda behatoltak a nácik, ő tömegével írta, adta ki a forradalmasító röplapokat, s két nyelven megjelenő katonalapot szerkesztett. De ő sem csak az írott szóval harcolt. Fegyveres küzdelemben sebesítették meg, megvakult, így fogta el a Gestapo. Kínzói kezei között halt meg.

Az auschwitzi ellenállásról

A. 11 929 volt a rabszáma Auschwitzban – most is látszik a tetovált szám a csuklóján – dr. Haász Árpád marxista közgazdász egyetemi tanárnak, a párt régi tagjának, aki a második világháború előtt és alatt öt és fél évet töltött börtönben, táborokban. Auschwitzban az ellenállási mozgalom aktív résztvevője volt.

Dr. Heinrich Dürmayer, bécsi udvari tanácsos, közismert ügyvéd, a volt mauthauseni foglyok nemzetközi szövetségének főtitkára is jelen volt a beszélgetésnél, a feleségével és a lányával töltött néhány napot Budapesten. Dr. Dürmayer 1935 óta tagja a Kommunista Pártnak, részt vett a spanyol szabadságharcban, emiatt került később az auschwitzi táborba.

Egymásután elevenednek meg az auschwitzi emlékek, első sorban olyan németekről, osztrákokról, akik részt

vettek a tábor jól szervezett, kommunisták által irányított ellenállási mozgalmában.

– A tábort őrző, viszonylag kis létszámú SS-eknek szükségük volt használható rabszolgákra, hiszen az adminisztrációt vagy például a sok ezer fogoly raportra történő előállítását nem végezhették csak az SS-ek. Az ellenállási mozgalom vezetői igyekeztek olyan politikai foglyokat funkcióba segíteni, akik bátorságuk, tekintélyük, áldozatkészségük révén alkalmasak voltak arra, hogy minél többet tegyenek az emberekért – mondja dr. Haász Árpád, aki elsőként dr. Alfred Klaarról emlékszik meg, akit már Benedikt professzor is említett.

– Dr. Alfred Klaar a táborban fontos elméleti munkákat írt, főleg Ausztria függetlenségéről, arról, hogy Ausztria önálló állam, nem tartozik Németországhoz. Régi barátság fűzött ehhez a nagyszerű harcoshoz, aki szökése után mártírhalált halt. A táborban írt elvi jelentőségű kéziratait az auschwitzi tábor helyén létesített múzeum ma is őrzi.

– Az egyik felejthetetlen élményem: Karl Lill. Az SS-ek ruhatárának kápója volt, régi politikai fogoly, bátor német kommunista. Sok embert mentett meg. Velünk jött a halálmenetben Mauthausenig, innen pedig a hírhedt ebenseei haláltáborba követett bennünket, holott kitűnő kísérő irataival biztosabb menedéket is szerezhetett volna magának. „Nem hagyom cserben barátaimat" – ezt válaszolta kérdésünkre. A másik német elvtárs, akire nagy szeretettel, tisztelettel emlékszem vissza – a fertőtlenítő üzem vezetője (kápója) Alfred volt. Sajnos

csak a keresztnevét tudom, meg azt, hogy kitűnő elvtárs volt, az ellenállási mozgalom egyik legaktívabb tagja, ugyancsak sok ember megmentője. Én a külföldi titkos rádió-adóállomás számára írtam helyzetjelentéseket, szerkesztettem híreket, amelyeket Alfrednak, a „dezinfekciós-kápónak" a szobájában szövegeztem. Hírt adtunk például Burgerről, a fiatal kommunistáról, akit négy társával együtt a karácsonyfa alatt akasztottak fel az SS-ek 1944 decemberében. Burger volt a politikai munka irányításának és szervezésének egyik legfontosabb pillére. Őt és néhány társát bízta meg az ellenállási mozgalom vezetősége, hogy szökjön át a környéken harcoló partizáncsapatokhoz. Sajnos, árulás következtében – mielőtt céljukat elérték volna – a Gestapo kezébe kerültek. Burger és társai mártírhaláláról Otto Heller, a közismert német kommunista író emlékezett meg az általam szerkesztett s a külföldnek adott rádióhírekben. Meg kell említenem azt az SS-fiút is, aki szintén részt vett Burgerék szöktetésében. Ő is a halálbunkerba került, uniformisát letépték róla és halálra kínozták. „Kinek szól ez? Az SS-uniformisnak, az SS-legénynek? – akkor megérdemlem!" – ezek voltak az utolsó szavai inkvizítoraihoz.

S most dr. Dürmayerra terelődik a szó.

Dr. Haász Árpád elmondja róla, hogy a katonás fellépésű, tekintélyt keltő, az „uralkodó germán fajhoz" tartozó, több nyelvet beszélő férfi imponált az SS-eknek is. Így került a táborirodába, majd a szabad járástkelést biztosító „lagerälteste" funkcióba. Ebben a minő-

ségében sokat segített az ellenállási mozgalomnak, a hozzánk tartozó politikai foglyoknak.

– Én csak egy csavar, egy kis csavar voltam az ellenállás gépezetében – veszi át a szót a bécsi vendég. Hogy mit csinálhattam? Mit tettünk? Például: a táborok között kitűnő kapcsolat volt az ellenállási mozgalom révén. Amikor megtudtuk, hogy egy újabb transzporttal olyan politikai fogoly érkezik, akire Auschwitzban biztos halál vár – igyekeztünk megmenteni. Nap mint nap tömegesen pusztultak el az egyszerű foglyok a táborban – ezeket a szerencsétlen halálra kínzottakat használtuk fel azoknak a politikai foglyoknak a megmentésére, akiket azért deportáltak Auschwitzba, hogy ott hajtsák végre rajtuk a halálos ítéletet. A megmentendő politikai fogoly megkapta valamelyik éppen meghalt bajtársunk számát, nevét, s a halottat könyveltük el az újonnan érkezett halálra ítélt politikai fogoly nevén. Amikor később a politikai fogoly kivégzésére került volna a sor, a tábor SS-vezetői megkapták a jelentést: már meghalt, ekkor és ekkor... Így sok értékes emberünk menekülhetett meg, kommunisták, antifasiszták!

– Emlékszel? – kérdezi Haász Árpád a bécsi vendéget – egy alkalommal például azt jelentetted az SS-parancsnokságnak: olyan nagy a járványveszély, hogyha nem adnak a desinfekcióba több embert a fertőtlenítéshez, akkor nem vállalod a felelősséget...

– Igen, olykor furfanghoz folyamodtunk – mosolyog dr. Dürmayer elgondolkozva. – A barakkokban a létszámot eleinte közönséges bűnözők, gyilkosok, rablók,

tolvajok állították össze. Igyekeztem őket lejáratni az SS-ek előtt, hogy helyettük – e viszonylag biztos pozíciókba – az ellenállási mozgalomban részt vevő politikai foglyok kerüljenek. Azt csináltuk például, hogy a létszámkimutatást – ha stimmelt is – meghamisítottuk, hogy ne egyezzen a papíron levő létszám a valóságossal. Az SS-ek persze dühöngtek emiatt.

– Én ilyen emberekkel nem tudok dolgozni! – védekeztem az SS-ek előtt.

– Miért nem?

– Mert tudatlanok!

– Akkor keressen helyettük másokat, de a létszámnak mindenképpen stimmelnie kell!

Újabb politikai foglyok kerültek így biztonságba.

Dr. Dürmayer a táborban ismerkedett meg későbbi feleségével. Judit, a fiatal, intelligens lány felkeltette a figyelmét, megbízhatónak látszott.

– Akarsz velünk dolgozni? Ne adj most azonnal választ, csak holnap! Gondolkozz rajta, ez a munka az életedbe kerülhet.

A lány azonnal válaszolt:

– Akarok!

Dr. Dürmayer próbafeladatokat adott neki, azután egyre komolyabbakat, majd a lány, aki az irodában fontos beosztásba került – a körülötte működő szervezett csoport segítségével –, minden Himmlerhez menő, és onnan a táborba érkező hírről, parancsról egy példánnyal több másolatot készített el, ezt odaadta az ellenállási mozgalom egyik résztvevőjének. Így gyorsan ju-

tottak el a Judit és társai által megszerzett titkos hírszolgálat közleményei Cyrankievicz összeköttetéseinek segítségével a krakkói titkos rádió-leadóállomáshoz, s innen a rádió hullámain a világ népeihez.

A tábori ismeretségből házasság lett. De jóval később. Auschwitzból a lányt a ravensbrücki táborba hurcolták, Dürmayert Mauthausenbe. Búcsújuk csak néhány pillanatig tarthatott, megbeszélték, hogy Bécsben találkoznak. Valamikor. Valahol.

1945. július 7-én dr. Heinrich Dürmayer udvari tanácsos, a bécsi államrendőrség akkori vezetője éppen fontos értekezletet tartott, amikor telefonhoz hívták.

– Most nem mehetek. Hívjanak később.

– De a hölgy azt mondja: azonnal beszélnie kell a tanácsos úrral.

A telefonvonal másik végén a lány beszélt. Bécsbe érkezett. Még rabruhában. Könnyű volt megtalálnia dr. Heinrich Dürmayer udvari tanácsost. Hiszen nemcsak Bécsben ismerik harcostársai, hanem Európa-szerte . . .

Dr. Dürmayer igazi világjáró. Nemrég Nyugat-Németországban is járt, ahol találkozott régi barátokkal, egykori küzdőtársaival:

– Olyanok, mint azelőtt voltak: bátrak, hűek elveikhez. De, sajnos, ott náluk – azok is a régiek maradtak, s gyakran a régi és nagy posztokon, akik ellen harcoltunk . . .

Komját Irén, a „Társadalmi Szemle" szerkesztő bizottságának tagja, a párt régi harcosa – Komját Aladárnak, a forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő alakjának az özvegye. Férje, aki a Kommunista Internacionálé nemzetközi lapjának volt egyik szerkesztője, az emigráció során Európa sok országába eljutott, a többi között Németországba is; ezekről a nehéz esztendőkről beszélgettem most Komját Irénnel.

– A Reichstag égése után menekülnünk kellett Berlinből... De mi történjék a két kisfiunkkal? Barátaink azt javasolták, hogy adjuk be őket egy csodálatos intézetbe, amely Odenwaldban van, s a tulajdonosa Paul Geheeb. Megfogadtuk a tanácsot, s valóban egy nagyszerű ember csodálatos intézményével ismerkedtünk meg. Paul Geheeb festői környezetben levő intézetében sok gazdag gyerek volt, de mellettük – emigránsok gyermekei is, a világ minden részéből. Paul Geheeb nem volt kommunista, de humanista az igen. Ingyen vagy nagyon kevés pénzért fogadta magához az emigránsok gyermekeit, akikről persze tudta, hogy kicsodák. Tehát, nem volt ő olyan minden elvek nélkül élő humanista. Főleg később... A mi gyerekeink eltartását teljesen ingyen vállalta, fizetségről hallani sem akart. Egyébként lehetetlennek tartotta, hogy Németországban tartósan uralmon marad a fasizmus... (Nem sokkal e kijelentése után házkutatást tartott nála az SS, feldúlták a gyönyörű kis intézetet, neki menekülnie kellett, Svájcba vándorolt.

ott új intézetet alapított, megint csak Schule der Menschheit néven.) Nemcsak gyermekeinket fogadta be. Amikor a gyermekeinket elvittem hozzá, persze még Odenwaldban, panaszkodtam neki; nem tudom, hogyan jutok át Svájcba, nincs útlevelem. Néhány pillanatig töprengett, majd hívta az egyik pedagógusát, néhány szót váltottak, s az asszony már hozta is a saját útlevelét – meneküljek azzal. Egyébként Paul Geheeb, ez a kiváló ember nemrég halt meg. Nem sokkal halála előtt, 90 éves korában, születésnapja ünneplésére összejöttek nála a volt tanítványok. A világ minden részéből érkeztek, még Japánból is. Azok is, akik az életüket köszönhették neki. Persze, az én fiaim is ott voltak . . .

– Amikor hírt kaptunk arról, hogy Paul Geheeb intézetét az SS-ek leleplezték, az első gondolatunk természetesen az volt; mi lesz a gyerekeinkkel? Mi nem mehettünk értük. Megint csak egy német házaspár segített, történetesen Baselban voltak, ott ismerkedtünk meg velük, nekik volt határátlépési engedélyük, s ők ajánlották fel, hogy elmennek Németországba a gyerekeinkért.

– Maria Dirscherl Berlinben a háztartási alkalmazottunk volt. Éjszakánként együtt mázoltuk a házak falára az antifasiszta jelszavakat. Az, hogy kimentette utánunk Svájcba a holminkat – csupán egyik apró hőstette volt. De Svájcban, ahová utánunk jött, a gyerekeink életét mentette meg. Amikor ugyanis ott is figyelni kezdett minket a rendőrség, szöknünk kellett tovább . . . az egész család együtt nem mehetett. Maria csónakot bérelt a tavon, csónakázni vitte a két gyerekünket, átevezett ve-

lük a tó másik partjára, ott kiszálltak, felrakta őket az ott megálló, a határ felé robogó vonatra. Azon a vonaton – így beszéltük meg előre – utaztam, s képzelheti, milyen boldogan öleltem magamhoz a kis fürdőruhában vonatra felszálló gyermekeimet. Maria Dirscherl parasztlány volt, okos, öntudatos, az évek során igazi kommunistává érett . . .

– Richard Scheringer dzsentrifiúból lett kommunistává . . . Az ő élete is valóságos regény . . . Lelkes náci volt, s amikor még a nácikat is, a kommunistákat is letartóztatták Németországban – Scheringer a golnowi börtönben együtt raboskodott kommunistákkal. Így barátkozott össze velük, s bátor, antifasiszta harcossá vált. Nem sok évvel később, amikor már a hitlerizmus volt hatalmon, Scheringer újra börtönbe került, de ekkor már antifasiszta tevékenységéért! S mennyi hasonló sorsú ismerőst, barátot szereztem!

Csak néhánnyal beszéltem azok közül, akik a háborúban váll váll mellett harcoltak német kommunistákkal és antifasisztákkal. De talán ennyi is elég, hogy emlékezetbe idézzem azt az áldozatos harcot, amelyet a német fasizmus ellen – németek vívtak!

JÁRTAS VOLT A NYOMOR KÉRDÉSÉBEN...

Legmaradandóbb emléke a fasizmus időszakából? – ezt a szokványos kérdést tettem fel Darvas Józsefnek is.

Felkelt az asztal mellől, ahol az imént elhelyezkedtünk, izgatott nyugtalansággal járkált néhány pillanatig, láttam rajta; már tudja is a választ, tudta a kérdés elhangzásának pillanatában. Az író Darvas József válaszol majd, vagy a politikus? Az *ember* emlékezett. Akit érzékenyen látó lénye tett íróvá és politikussá.

Deportálás egy faluban

– Miután a nácik elözönlötték az országot, a legfőbb gondom a család – asszony, két kisgyerek – menekítése volt. Nem említem a kis falu nevét, ahol me-

nedéket leltek. Örökké hálás leszek embereinek, akik úgy rejtették el az enyéimet, mint erdő a bujdosókat. Mivel is jellemezzem az ott lakó parasztságot? Talán azzal, hogy egynek sem jutott az eszébe, hogy belépjen a nyilas pártba. Egy napon, emlékszem vasárnap volt, én is oda utaztam a családomat meglátogatni. (Engem abban az időben a Győrffy-kollégisták rejtegettek.) Százszor, ezerszer felidéztem azóta magamban annak a napnak a történetét... Éppen akkor terelték ott össze a helybeli zsidóságot, és a környékbelieket is aznap hajtották át szekerekre zsúfolva a kis községen. A nagy hirtelen összeparancsolt, sebtiben összekötött kis motyójukkal kétségbeesetten, sírva gyülekező, vonuló zsidó családok látványa döbbenetes volt. Még járni sem tudó gyerekek, már alig vánszorgó aggastyánok, szemükben a rémület fénye, könyörgő könnyek... Megszédült levente suhancok, hatalmukban tobzódó csendőrök hajtották őket, durváskodtak a szerencsétlenekkel. S amikor a szomorú menet elindult, végig a falun – könnyező, síró parasztok sorfala között vitt az útjuk. Mindenkiben, a kis falu minden parasztjában az elkeseredés, a szánalom, az együttérzés lett úrrá. Néhány órával később azonban, délután, ugyanazok az emberek, mintha kicserélődtek volna... Odasereglettek az elhagyott zsidó házak udvarára, nézték a hivatalos leltározást, majd pedig arra volt gondjuk: ki kapja meg használatra az elhurcolt család vak lovát, vagy a padláson fellelt némi kukoricát. S további néhány óra múltával már arról folyt a szó a falu főterén, a házak előtt, hogy a szomszédos község

elhurcolt zsidó szatócsának a kútjában titkos rádióleadóra bukkantak, a másik, a harmadik községben is találtak – a hazug rémhírek szerint – titkos leadót, a negyedikben, majd az ötödikben kincsekkel teli elásott ládát... Az említett község közelében van Tiszaeszlár. Addig soha nem emlegették Solymosi Esztert és a vérvádat, de most egyszerre itt is, ott is mesélni kezdték újra a szörnyű, hazug legendát a kis pásztorlányról, akit zsidók öltek meg „áldozatul". Olyan lett a falu hirtelen, mintha a középkorba süllyedt volna vissza. S most már, a néhány órával előbb még síró, a szerencsétlenekkel együttérző parasztok hidegen tárgyalták a Nyíregyházáról érkező híreket, hogy az odahurcolt, pajtákban összezsúfolt zsidó családok éheznek, apró gyerekeik sorra halnak, csendőrök ütik-verik, kínozzák őket. Örömmel érkeztem abba a faluba, de már menekülni szerettem volna onnan, minél előbb... Nem haragudtam rájuk. Nem ők tehettek róla, hogy megfertőzték tisztaságukat, hogy béklyóba verték gondolataikat, megsebesítették gerincüket, lehetetlenné tették politikai tájékozódóképességüket! És ezért idéztem én most annak a napnak az emlékét! Nem a tragikus sorsú zsidó családok miatt, hiszen amit ott velük szemben elkövettek a csendőrök, leventék – csak egy parányija volt annak, amit „országos és világviszonylatban" a nácizmus cselekedett. De akkor, ott döbbentem rá talán a legfájóbban: mit tettek uraink a magyar néppel! Ezalatt nemcsak, nem is elsősorban a szociális körülményeket értem, hanem értelmének, érzelmi világának letiprását! Azt kérted; mondjam el a leg-

emlékezetesebb emlékemet a fasizmus időszakából... Az emlék abból az időből való. De, ami a történet gyökerét illeti – az sokkal régebbi időből származik! Hogy idáig jutottak emberek – ez sok-sok évtized műve volt, nagyon régiek a bűnök, amelyeket az egyszerű emberekkel szemben az urak elkövettek.

Mikor kezdődött?

– 1867... Talán akkor kezdődött? A Habsburgokkal kiegyezett magyar reakcióval? Azután a millenniumi „boldog Magyarország"... 1914-ben „Bosszút a trónörökösért! Vesszen Szerbia!" jelszóval milliónyi szerencsétlen magyar halt meg a frontokon. És újabb, megint újabb jelszók... „Magyar birodalom"... „Szentistváni Magyarország"... „Revíziót!"... – ennek jegyében folyt a lelkek sárba tiprása, s mindennek folytatásaként a legvadabb imperialista hitlerizmussal jegyességben taszították tovább a népet a sír felé. A fasizmus talaját, uralmát évtizedeken át készítették elő!

Darvas József sem csak a náci fasizmus alatt vált üldözött magyar íróvá. Egyike volt a viszonylag kevéseknek, akik látókká lettek az elvakítottak seregében. Tevékeny részt vett szinte minden baloldali megmozdulásban. Emlékszem rá, 1945 első heteiből is... A felszabadulás után megjelent első napilapnak; a „Szabadság"-nak voltam a munkatársa, ő az egyik szerkesztője volt az újságnak. Az annyi halálfélelmet átélt csontváz-emberek

előbújtak rejtekhelyükről, világosságtól elszokott szemük boldogan itta annak az első újságnak nyomtatott szavait, s mi, újságírók, a „szerkesztőség" ablaktalan, homályos helyiségeiben, piszkos papirost helyezve a térdünkre, írtuk első riportjainkat. Darvas József a pincében, cincogó patkányok között rótta első vezércikkének sorait. „Soha olyan ízzel, a szabadságnak olyan mámorával nem írtam!" – mondta később erről a cikkéről. A szabadság mámorát csak az érezheti így, aki addig sokat álmodott a szabadságról, de küzdött is érte. Élete is azt igazolja, hogy a magyar nép kálváriája nem a fasizmussal kezdődött, hanem a fasizmus szálláscsinálása idején, a fasizmus csak az utolsó felvonás volt, a természetszerűleg bekövetkezett végjáték.

Éhség

A szülei cselédemberek voltak. Ezt mondja most róluk:

– Egy nagybirtokon talált egymásra a béresfiú és a szolgálólány, megtetszettek egymásnak, megszerették egymást, a közös nyomorúság is összehozta őket. Öt fiuk volt, én voltam a negyedik. Hamarosan apa nélkül maradtunk, mert apámat az első világháborúban bevonultatták, fogalma sem volt, hogy miért kell fegyvert fognia, mi sem tudtuk, én sem tudtam sokáig, hogy miért, kinek az érdekében kellett örökre otthagynia minket, és elpusztulnia valahol a Mitrovicánál . . .

A régen volt időkben kutatja akkori gondolatait, mintha most megpillantaná azt a kisfiút, aki ő volt:

– Hogy vártuk a nyarat! Amikor beérett az eper, és harapdálhattuk a sárgarépát, amikor végre jóllakhattunk! Hát még az akácvirágzás! Hogy ettük, faltuk az akác virágját, mert méz volt benne, finom, édes méz! Dehogyis játékból ettük – éhesek voltunk! De nem az az éhség volt a legfájóbb. Hanem az éhség a tanulás, a tudás után. Hogy szétrombolták annak a parasztembernek az öntudatát, aki nem is olyan régen még Kossuthra esküdött és az agrárforradalomra! Nekem is, a többi tanulni vágyó fiatalnak is nemcsak azzal kellett megküzdeni, hogy honnan, miből teremtse elő a család a tandíjat, hanem azzal a nem kevésbé nagy visszahúzó erővel, azzal az alsóbbrendű érzésből fakadó félelemmel is, amely valahogy így tört fel a szülőből: jaj, mi lesz velünk, ha elmegy tőlünk, tovább tanul a gyerek, és úr lesz belőle, ha megtagad minket... Szegény öreg tanítóm, Tóth László mennyit könyörgött édesanyámnak, míg elengedett tanítóképzőbe... Valahol mélyen érezni kezdtem, hová süllyesztettek minket... Pedig hol volt még akkor a fasizmus... Még a nevét sem hallottam...

Lámpások, reflektorok

– Azt kérded, mégis: mi világított utunk közben? Voltak ilyen lámpácskák, olykor reflektorfények is... Az egyik bátyám a paraszti sorból kilépve ipari

munkás lett, Orosházán bekerült a szociáldemokrata mozgalomba. Ő éppúgy kereste a világban – amelynek izgalmas remegéseit felfogtuk – a válaszokat, mint én, azt is éreztük, hogy a válasz egyre sürgetőbb – olvasni kezdtük: Marxot, Engelst, Kautskyt, Bebelt, olvastunk, vitáztunk, olvasott, vitázott a kiskunfélegyházi tanítóképző szegény diákjainak jó része is. De alighogy kapiskálni kezdtük a választ, máris lelepleztek minket, a rendőrség belénk fojtotta még a gondolatot is. Nem könnyű a korszakok közé választvonalat húzni ... Ellenforradalom ... Horthy-fasizmus ... Ezen belül Bethlen-, Gömbös-, Darányi- stb. korszak ... Náci fasizmus ... – egybeolvadt, eggyé olvasztotta a szabad gondolkodás elnyomása. Éreztük, hogy a kicsit romantikus tájékozódásunk helyébe reálisabb tájékozódás parancsa szükséges. Az Internacionálé VII. kongresszusa megfogalmazta: nézzünk szembe az új nagy veszedelemmel: a fasizmussal, s a fegyver: a népfrontpolitika. Ennek a korparancsnak az egyik megnyilvánulása volt a „Gondolat" című folyóirat, amelyet Vértes György szerkesztett. (Ma a Parlament könyvtárosa.) Én ott olyan segédszerkesztőféle lettem. A lap mögött a párt állt, Schönstein Sándor volt az irányítója. Nagy hatású, rendkívül ígéretes centruma volt, s még inkább: lehetett volna a „Gondolat" a népfrontpolitikának. Ha ez a lap tovább élhetett volna! Sok minden másként történik a szellemi fronton! A „Gondolat" híd volt az urbánus és a népi írók között, hasábjain helyet kapott a fasiszta sajtótörvény ellen szóló Sárközi György, Féja Géza és József Attila is. Írói egy-

séget szervező erő volt a „Gondolat". Ezért fojtották belénk a szót. Vértest letartóztatták, a lapot beszüntették.

Történelmi Emlékbizottság... Táncsics és Kossuth sírjának megkoszorúzása... – mindebben részt vett Darvas József, s ez mind egy-egy lámpás volt, s ahogy az imént mondta; reflektor is olykor. Ez volt a parasztpárti „Szabad Szó" szerkesztése is, együtt a kommunista Fehér Lajossal, Mód Aladárral.

– Ami nagyon, de nagyon megkapott, belém világított, az volt, hogy a népfrontpolitika, az antifasiszta egység gondolata mennyi embert formál át, állít mellénk... Csak Pethő Sándort említem, a „Magyar Nemzet" akkori főszerkesztőjét, aki liberális, konzervatív szemléletű férfiú volt, cikkeimnek helyet biztosított a lapjában, mert a népfrontpolitikáról szóltak, az értelmiségiek és munkások összefogásáról, s ezzel Pethő Sándor egyre jobban, bátrabban egyetértett. Igen, a fasizmus elleni harc során eljutott addig: múlhatatlanul szükséges a munkásság, parasztság, az értelmiség szoros szövetsége. S bár nem állítom, hogy a radikális társadalmi fordulat hívévé vált volna – eljutott odáig, hogy a munkás és a paraszt nem élhet tovább az addigi módon.

Honorárium = 50 ingyen példány

Hogyan élt az értelmiség? Az író? A nagy tehetségű írónak elég hamar elfogadott Darvas József? Bálint György írja róla – Darvas József cikkeivel kapcsolat-

ban –, hogy jártas volt a nyomor kérdésében. Valóban; neki nem kellett „kimenni" az életbe, ott élt annak a legnyomorúságosabb sűrűjében. Volt ágyrajáró, volt toloncházlakó, észeres ... „könnyű" volt hát hűen írni az ágyrajárók, a toloncházlakók, az észeresek, az elesett emberek életéről, s a fővárosban megtelepedett egykori cselédgyereknek analizálnia a falusi és a városi nyomorúság közötti különbséget: *„A falusi nyomor más, kegyetlen, s elkínzó, mint a januári hideg – de ez itt dögletes és lehúzó, mint a nyálkás november végi enyészet."*

– Az akkori könyvhonoráriumok? Emlékszem, az első könyvem: a „Fekete kenyér" után, amely ezer példányban jelent meg, 50 ingyen példányt kaptam honoráriumként, ha eladtam, a pénz engem illetett. A második könyvemért – „Vízkereszttől Szilveszterig" volt a címe – száz ingyen könyvet kaptam ...

– És utána? Hiszen siker volt, Móricz és Zilahy is írtak a könyvekről ...

– Utána? Először arról, hogy éppen, amikor a „Fekete kenyér" megjelent a könyvnapon, a toloncházban raboskodtam, ott „ünnepeltem" az első könyvemet. Éppen aznap nagy építőmunkás sztrájk volt, egy csomó sztrájkolót hoztak be a toloncházba, ők mondták el az udvari körsétán, hogy sikere van a könyvemnek ... Azután pedig? Nagy jótétemény volt, hogy mint állástalan, pénztelen tanító-író, havi 60 pengőért elmehettem szellemi szükségmunkásnak a fővároshoz, az volt a teendőm – a Rottenbiller utca környékét járva –, hogy gyűjtöttem az aláírásokat, a pénzt a koldusalamizsna megváltá-

sára, ugyanis betiltották a koldulást, és a jómódú polgárok, kereskedők, hogy ne zaklassák őket a koldusok, havonként fizettek valami megváltást, amit kolduspénznek neveztek. Azt is a könyveimnek köszönhettem, hogy Zilahy Lajos protekciójával bejutottam az „Est"-lapokhoz újságkihordónak, havi 25 pengőért... Emlékszem, az Andrássy út környékén hordtam reggel, délben, este az újságot...

– Igen, említette Mihályfi Ernő, hogy ugyanakkor folytatásos riportsorozatot írtál arról, hogy mennyi nyomorúságot, gondot és bánatot láttál, amikor gyalogszerrel vándoroltál haza, Orosházára. (Az író hordta ki azt az újságot, amelyben a cikkei megjelentek...) Ez a riportsorozat nemrégen az „Országúton-városon" című könyvedben is megjelent. S ha jól emlékszem, a mai fiatal írónemzedéknek ajánlottad.

– Azért ajánlottam nekik ezt a szerény kötetemet, hogy soha többé ne felejtsék el – ők sem, én sem –, hogyan élt egyszer a magyar író, aki az igazságot kereste, és azt próbálta szolgálni.

A legrégibb élmények is elevenen élnek benne. Egészen kisgyerek korából a gödpusztai zsellérszoba, amelyben 11-en laktak, s ahol éjszakánként a vekkeróra tik-takja rémisztgette, mert mintha azt ketyegte volna mindig: „sá-tán! sátán!". Félelmetesen hatalmasnak látszott a ház mögötti sövényen túl a kis erdőcske. Pedig ugyanabban az évben, négyéves korában – amikor egyszer édesanyja a piacra ment – már emberekkel, állatokkal rajzolta tele a kis szoba falát. A mama nem verte meg őt ezért, hanem még mosolygott is hozzá. Arra is pontosan emlékszik, mint faragta a negyedik elemiben az indiánfejet iskolakrétából . . . Egy 1919. évi kirándulásra is jól emlékszik . . . Motorszerelő volt már akkor, és ők: csupa ifjúmunkás, akik addig csak mások szórakoztatására készítettek kis luxushajókat, most Szentendrére hajóztak jachton! Mennyi örömmel voltak

akkor tele ... S így halmozódott benne az évek során minden öröm. És bánat is. Édesapjának – akinek a kezét elvitte a háború, s attól kezdve örökké szomorú ember volt – minden mozdulata benne él. Mint ahogyan mindig benne éltek a munkában megtört, elnehezült testű, egykedvű tekintetű újpesti munkások, asszonyok, s ott élnek ma is, az egykori Egyesült Izzó-beli munkás, a ma kétszeres Kossuth-díjas Mikus Sándorban. Nem volt szükség arra, hogy modellt álljanak neki. Az egyik munkástársáról készült portré volt az első, a nagyanyóról mintázott a második alkotása. Titokban dugdosta, készítette ezeket az Izzó műhelyében ...

Akadt egy mecénás ...

Egyszer a műhelyben inspiciált Pfeifer Ignác, a gyár kutató laboratóriumának főnöke.

– Emlékszem, éppen Wolfram-szálakat izzítottam, amikor odalépett hozzám és észrevette a két fejet – mondja Mikus Sándor.

– Kié ez? Maga tanult valahol? – kérdezte Pfeifer igazgató, akiről kérem, okvetlen emlékezzen meg ebben az írásban. Mert nagyon sokat köszönhetek neki, azt, hogy különb sorsom lett, mint az én egykori fiatal művésztársaimnak.

– Nem tanultam soha – válaszoltam –, ő nagyon csodálkozott, elment, de nemsokára behívatott az irodába. Kurtán megkérdezte:

– Mennyiből tudna megélni?
– Száz pengőből.
– Adok ennyit.
– És mit kell ezért csinálnom?
– Csak rajzolni, mintázni.

Nemet mondtam, és kiléptem a szobájából. Az előszobában két mérnök álldogált, ismertem őket, elmondtam nekik a történteket, ők erőszakkal visszatuszkoltak az igazgatói szobába, hogy csak fogadjam el a támogatást. Így kezdődött a pályám. Pfeifer igazgató révén kerültem ki Olaszországba is, ami egész életemre, művészetemre jó hatással volt. De ez hosszú ideig, a felszabadulásig sem anyagiakban, sem erkölcsiekben nem mutatkozott. A fasizálódás folyamata ugyanis egyre gyorsult, én meg szervezett munkás voltam és maradtam. A sajtó elismert, a közönség is, de... Az első, Ernst-múzeumbeli kiállításom sikert aratott, de munkát nem kaptam azután sem. A második kiállításom hasonló eredménnyel zárult. Semmit sem adtam el... Akkor már a kiállítást is kevés vendég tekintette meg, hiszen a fasizmus légköre nem volt alkalmas arra, hogy az emberek szobrokban gyönyörködjenek. Egyébként érdekes: nem is reméltem, hogy munkát kapok. És így voltak a korosztályomhoz tartozó szobrászok valamennyien, csak néhány kiváltságos szobrász kapott rendeléseket. Igen, így volt ez akkoriban, az ember nem is csodálkozott, hogy nem kap rendelést. Ma azon is csodálkoznak a szobrászok, ha csupán egy rövid ideig nem kapnak rendelést. De visszatérve a múltra... A munkásból

lett művész olyan egzotikumféle volt, csoda! Pedig az igazi csoda, az volt, hogy nem halt éhen ... Semmibevevésünkre, elnyomásunkra a legjellemzőbb talán az volt, hogy bár a párizsi világkiállításon két aranyérmet nyertem – erről két esztendeig még csak nem is tudtam! A hazai sajtó nem írhatta meg, hivatalosan pedig nem közölték velem, mivel a magyar hivatalos körök véleménye nem egyezett a párizsi döntéssel, ők mást, megbízhatóbb elemet javasoltak eredetileg a párizsiaknak jutalmazásra ...

Egy régi interju

Régi ujságcikket keres ki, 1942-ben jelent meg a Hid című folyóiratban. A riporter Mikus Sándorral beszélgetett, s az őszinte, elkeseredett szavak híven mutatják a munkásból lett művész helyzetét, de szilárd, világos művészi és politikai állásfoglalását is:

„Szerencsésebb társadalmi osztályok tehetséges gyermekeivel szemben kimondhatatlan hátrányt jelent a proletár származás. Mégsem panaszkodom, mert éppen gyermekkori impresszióim élnek bennem legélénkebben ... Maga a forma nem köt le. Valójában a felület alatt létező kérdések megoldása izgat, másként szólva: meg akarom mondani, miért fáradt egy arc, vagy miért görbe valakinek a tartása ... a világban uralkodó jó és rossz erőket igyekszem kifejezni. Szerintem ez a munkásművész elsőrendű feladata. A művészet célja nem

lehet a világ dolgainak szépítése, vagy kendőzése, hanem lehetőség szerint fel kell tárni a valóságot... Rá kell döbbenteni az embert az eltévelyedésekre. A művészet célja az, hogy magasrendű eszközökkel a valóságra terelje a társadalom figyelmét."

Vissza a gyárba

– Nem kellett az egyszerű emberekkel foglalkozó, az egyszerű emberekről szóló művészet a fasizálódó országban. Pedig az én szobraim nem is voltak olyan harcosak, a rendszerrel nyíltan szemben állók, mint például a nagy tehetségű Goldmann György művei vagy Mészáros Lászlóé, de én is gyakran mintáztam nehéz sorsú embereket, s erre, főleg tőlem: nem volt szükség! Így aztán gyakran lakbérre sem tellett. Ha egy, csak egyetlen munkát kaphatnék – ez volt minden vágyam. De hiába! Akkoriban született a kislányom, s mivel nem akartam, hogy éhen haljon, visszamentem dolgozni az Izzóba. Egy kicsit szégyelltem volt munkatársaim előtt a visszatérést, elvégre negyvenéves voltam már, a lapok kritikái dicsértek, csak éppen ennivalóm nem volt. Mondom: egy kicsit szégyelltem magam... Akkor még nemigen gondoltam arra, hogy emiatt nem nekem van okom szégyenkezésre. Persze, a szobrászathoz nem lettem hűtlen, sokat dolgoztam – a magam passziójára, és segítettem a néhány kiváltságos helyzetben levő művésznek, akik itt-ott meghívtak, oda-

vettek maguk mellé segítőtársnak. Névtelen „segédmunkásnak". Irigyeltem a költőket, a rajzolókat, hogy megmondhatják a véleményüket nyilvánosan, a betű segítségével, falragaszokon . . .

Vallomás

A polcról, a hosszú szoborsorból egy régi, szemüveges, fejkendős portré tekint ránk: az édesanyjáé, aki megérte fia sorsának nagy fordulatát. „Ha apám is megérhette volna . . ."

Felesége 15 éves volt, nyomdász, amikor megismerkedtek. A lányuk művészettörténésznek készül. Néhány mondatos vallomása a feleségéről:

– Az élettárs egy művésznél különösen döntő. Felemelheti, le is züllesztheti. A feleségem sohasem engedett csüggedni, megalkudni. Mindig mellettem állt, erősített a nyomorúságos anyagi gondokkal teli időkben, a csalódásokban, a veszedelmekben. Az ő szíve és szava ott van minden munkámban.

Emberség árad a szobraiból – ezt állapította meg a kritika a legutóbbi moszkvai, valamint a velencei kiállításon. Hogyan is lehetne másként, amikor a gondolkodása is ilyen. A szobrász és a műve: egy és ugyanaz. A felszabadulás előtt felcsillanó ritka öröm, a felszabadulás után a győzelem adta boldogság, s a nehéz múltra való emlékezés – mind ott sorakozik formába öntve a polcokon, s így együtt valóságos önéletrajz. Egyszerűen,

kevés szóval elmondva – úgy, ahogyan beszél. A szobor: őszinte vallomás . . .

– Nem is lehet másmilyen, ha az ember tisztában van önmagával – fejtegeti. – De ha a művészben eszmei zűrzavar uralkodik, ám lehet bármilyen virtuóz – a mű nem sikerülhet, mivel nem lehet őszinte. Ott kell élni az emberek között, sosem elszakadva tőlük. Csak így formálódhat a művész, megismerve az emberek gondolkodásmódját, csak így öntheti formába azt, ami lassanként az ő vérévé, világnézetévé is válik. Ha a művésznek van világnézete, ha hisz az új társadalom igazában – alkothat tájképet, csendéletet, aktot – valamennyit a mai kor hangulata fogja körül és alkotása modern, korszerű lesz, mondhatnám úgy is: politikus. Ha azonban nincs a művésznek világnézete, ha nem áll kétlábon a mi világunkban? Nem lehet őszinte szava, mert mit is öntsön formába? A benne kavargó zűrzavart? A mai magyar művészet fejlődik, mint ahogyan egész társadalmunk, s benne a művészek. A művészek zöme ma már velünk van, s tiszta fejjel alkotni akar és alkotni tud. Az elmúlt 18 esztendőben azok is sokat fejlődtek, közel kerültek hozzánk, akik azelőtt bizony nem voltak haladóknak mondhatók. Fejlődtek, az előnyükre, s a mi előnyünkre! Megértve, hogy a kettő végtére egy és ugyanaz. Mint tanárnak, az a törekvésem, hogy a fiatalok érezzék: minden alkotás esemény. Ne „lebonyolítsák" a munkát, hanem éljenek benne! Csak így, csak ilyen alkotás szerezhet örömet a szemlélődőnek, s csak így nevelheti – nézőjét is, alkotóját is.

– Minél több embernek kell gyönyörűséget szereznünk. Ez a legfontosabb. Soha ilyen nagy munkakedvvel nem dolgoztam! – mondja végezetül, s én várom, hogy elhangozzék a már nem egészen fiatal, nagy alkotók szokásos, érthető sóhaja: „Jó lenne most fiatalnak lenni!" Mikus Sándor azonban nem ezt mondja:

– Nem kívánok fiatalabb lenni. Így jó élni! hogy az ember, ismerve a nehéz múltat, különbséget tud tenni a között, és a jelen között, és beteljesülve láthatja amiről egykor álmodott.

HORTHY MINISZTERÉNÉL

Különös izgalom fogott el, amikor legutóbb elindultam, hogy felkeressem Klotildligeten Nagybaczoni Nagy Vilmost, Horthy egykori honvédelmi miniszterét.

Odakinn a fronton . . .

Régebben csak névről ismertem, de így nagyon is közelről, azokból az időkből, amikor miniszter volt, 1942 szeptemberétől 1943 júniusáig – azokból az időkből, amikor a második hadsereg névtelen tíz- és százezreire a voronyezsi katasztrófa szakadt. De sokszor elmondottuk akkor egymásnak odakinn, a 40 fokos hidegben, a földbe vájt állásokban vagy a szabad ég alatt éjszakánként, miközben a raták géppuskazenéje szolgáltatta muzsikánkat: ha egyszer eljönne ide a miniszter

úr! Testünk csupa fagyott seb, bőrünket már szinte átszúrja a csontunk ... Elképzeltük őt, rengeteg kitüntetéssel a mellén, hatalmasan, keményen – végtelen hatalommal felruházva; neki csak egy aláírásába kerülne, és otthon lehetnénk újra ... Milyen ember lehet? Túl sok jót tőle sem várhattunk, hisz azok körébe tartozott, akik szervezték és vezették az embertelen háborút. De a fasiszta hadak győzelme helyett következett a voronyezsi áttörés, a fejvesztett visszavonulás a Don partjáról, ronggyá vált katonaruhákban, az országút mentén csonttá fagyottan „üldögélő", heverő halottak sorfala között.

Akkor, egyszer majdnem találkoztam vele, a miniszterrel ... Késő este érkeztem Belgorodba, egy tető nélküli házba botorkáltam be, ahol már sokan pihentek, bepréseltem magam két, már heverő honvéd közé, még közelebb is húztam őket magamhoz, hátha tőlük kapok egy kis meleget. Amikor reggel felébredtem és megnéztem őket: halottak voltak, utolsó óráikat élhették, amikor közéjük feküdtem. Amikor aztán továbbvánszorogtunk a városon, láttam egy szalonkocsit, a vidáman pöfékelő mozdony mögött elegáns vagon, meleg fülkékkel, étkezővel. Mondták, az utasok között van a miniszter is. No, de hogyan is kerülhettem volna elébe? ... Menni kellett tovább, tovább, amíg csak a lábunk bírta, a jégpáncéllal borított úton. Szállongtak olyan hírek, miszerint a miniszter Voronyezs után itt is, ott is arról beszélt: Magyarország ne adjon több katonát Hitlernek. Azon kevesek közé tartozott, akik, ha késve is, de felismerték,

hogy katasztrófába vitték a katonákat is, az országot is. Igaz, akkor már csak enyhe vigasz volt. Később őt is letartóztatták, Sopronkőhidára hurcolták és onnan tovább, Nyugatra.

Minderre visszaemlékszem most, míg hozzá igyekszem, s a klotildligeti kicsinyke „hómezőkön" át megközelítem a jégpáncéllal borított út végén a nagykertes, régi házat.

Húsz év múltán . . .

S most kezet fogunk. Alacsony, ősz hajú. Most 78 éves. Olyan, mint a legtöbb öreg nyugdíjas. A falon a fényképe miniszter korából, pontosan olyan, ahogyan valaha elképzeltük, rengeteg kitüntetéssel a mellén. Egyébként is sok harctéri kép a falon és körülbelül ugyanannyi családi fénykép. Mivel tölti az idejét? A felesége betegeskedik, neki segít a háztartásban vagy olvas, vagy írogat, vagy unokáival játszik. Körülnézek. Ugyanebből a szobából indult el valaha a minisztériumába vagy audienciára Horthyhoz vagy Hitler főhadiszállására . . .

Szívesen fogad, örül, ha beszélgethet. „Főleg egy szemtanúval" – teszi hozzá kedélyesen. Először az el nem fogadott javaslatairól . . . Szombathelyi vezérkari főnök, a „hintás" Kállay Miklós miniszterelnök – őket és sok magas rangú tiszt nevét említi . . . akik így vagy úgy kezire játszottak Hitlernek.

– És miért nem mondott le azok után a miniszterségről?

Annyi idő után is érződik: nem volt ő olyan határozott, olyan kemény ember, mint amilyennek hittem. Mégis őszintének érzem, amit elmond.

– Én tulajdonképpen nem akartam katona lenni. Építészmérnök szerettem volna lenni, házakat tervezni. Mégis a katonai pályára sodródtam. Talán mert ott könnyebb volt az előrejutás. És végül, sajnos, háborús vezető lettem. Ez az én tragédiám. Le akartam én mondani... 1943. május 2-án, azután 20-án, pontosan emlékszem a dátumokra, fel is ajánlottam Horthynak a lemondásomat. De Horthy csak júniusban fogadta el. Közben becsaptak, újra és újra a mieink is, a nácik is. Csak egy példát mondok el. Amikor láttam, hogy a háború elveszett és újra előadtam: hozzuk haza a második hadsereg maradványait, és ne adjunk több katonát – Szombathelyi végre hazahozatta ugyan az életben maradt kevés embert, de kiküldött hat hadosztályt, megszállásra. És én, nem is tudnám már indokolni, miért, tudomásul vettem ezt. Persze, amikor 1943 nyarán megszorultak a nácik, ezeket a csapatokat is harcba vetették...

Hitlernél

Élményeiről beszél... Miután miniszter lett, látogatást tett Hitlernél a szovjet fronton, Vinnyicán.

– A kijevi út mellett, fenyőerdőben volt a szállása,

háló volt kifeszítve, hogy az alacsonyan szálló gépek se fedezhessék fel. Keitel fogadott, már előzőleg le kellett tennem a pisztolyomat, mert fegyverrel nem volt szabad Hitlerhez belépni. Egy és negyed óra hosszat voltam nála, én legfeljebb ha negyedóráig beszéltem, a többi időben ő szónokolt, az asztalára kiterített nagy térkép fölött hadonászott. Egyre hangosabban kiabált: „Moszkvát bármikor elfoglalhatom! Ami Sztálingrádot illeti, tulajdonképpen már a mi kezünkben van."

– Híreink szerint az oroszok 50–60 hadosztályt vonultatnak fel azon a területen – vetettem közbe, de Hitler mintha nem is hallotta volna, folytatta: „Nem számít, akkor négy-öt nap helyett legfeljebb 10 nap után lesz a miénk! Azután enyém lesz Asztrahán, Groznij és Baku, délen pedig Tiflisz, és ezzel vége az oroszok utánpótlásának!" Hitlernek fogalma sem volt az orosz csapatok erejéről. Bevallom, én is csak akkor kezdtem világosan látni, amikor a fronton jártam. Mi, odahaza, az utcákon csak azt a néhány száz vagy ezer felvonuló német páncélost, feszesen menetelő német katonát láttuk, de odakinn a fronton? – legyőzhetetlen erő állt velük szemben!

Régi, fakult fényképet vesz le a falról, ez még az első világháborúban készült, Uzsokon. Ugyancsak őt ábrázolja. Mint fiatal vezérkari százados egy magaslatról figyeli az oroszok támadását.

– A régi orosz hadsereg: óriási tömeg volt! Ez jellemezte. Nagyszerű támadásaik voltak, de utána gyakran egyszerű oldaltámadásoktól is zavarba kerültek. Sokszor

beszéltünk tiszttársaimmal arról: ha ez a tömeg egyszer lelkesedéssel és harcászati tudással telítődik, jaj minden ellenségének!

Béke kell

– És két és fél évtizeddel később határtalanul lelkes, nagy harcászati tudással bíró orosz hadsereget láttam viszont.

Ezután részletesen fejtegeti a szovjet hadsereg fölényét, lankadatlan átütőerejéről beszél, modernebb fegyverzetéről, a kiváló tüzérségről, a partizánokról, akikkel nem bírtak sem a német, sem a magyar megszállók, a páncélosokról, amelyeken, képletesen szólva, nem fogott a lövedék, egyszerűbb és jobb géppuskájukról, automata fegyvereikről, a feltartóztathatatlan offenzívákról.

– Ahol erőiket valóban összevonták, úgy törték át a tengelyhatalmak sorait, mintha csak pókháló lett volna!

– És ma, hogyan látja a helyzetet, a háború és a béke ügyét?

– Meggyőződésem, hogy a Szovjetunió nem akar háborút. Egy nemzet, amely ilyen nagyszabású gazdasági terveket akar megvalósítani, nem akarhat háborút. A tervek teljesítéséhez béke kell! Hogy béke lesz-e? Attól függ, sikerül-e a Szovjetuniónak rávennie a nyugati hatalmakat, hogy békében éljenek egymás mellett. Nem értem, hogyan képzelik a háborúra spekulálók, hogy a

háború mit segítene rajtuk? Az oroszokat nem lehet legyőzni! A szocialista országok hadereje egységes, a NATO-é pedig összetákolt, heterogén sereg. A szovjet technika óriási fejlődését ma már csak a hírekből figyelhetem. De ebből is nyilvánvaló: a szovjetek az erősebbek. Mégis ők akarják a leszerelést és a német kérdés rendezését. Sajnos, a háborút egyetlen esztelen ember is kirobbanthatja... Különösen vigyázni kell egyes veszedelmes öregekre, Clemenceau is az volt. Adenauer is az...

A kapuig kísér, késő, sötét este van, a kert útja síkos. Ezt is jégpáncél borítja... Odakinn az unokák korcsolyáznak vidáman, rájuk mutatva mondja: „Én remélem, hogy ők már csak az én elbeszéléseimből ismerik meg, mi is az a háború."

AZ EGYKORI IDEÁL

Jancsó Miklós gyógyszerkutató tudóst, a Kossuth-díjas egyetemi tanár-akadémikust szegedi otthonában kerestem fel.

*

Édesapja ugyancsak a szegedi egyetemnek volt a tanára: belgyógyász.

– Kisfiú koromban gyakran hallgattam a szobámból, hogy a szomszédos rendelőben milyen sok idejébe telik édesapámnak, míg csupán a panaszát megtudja a betegnek. Akkor határoztam el, hogy én elméleti munkával, kísérletek révén próbálok majd segíteni az embereken, így talán többek gyógyításában vehetek részt . . . Nyolcéves korom óta a mikroszkóp a legjobb barátom . . .

Mosolyogva idézi ifjúságának emlékeit. Kicsapták a kolozsvári kollégiumból, mert a saját újságjában Adyt népszerűsítette. A sors különös iróniája, hogy sok év-

vel később, 1940 táján, amikor már szegedi egyetemi tanár volt, oda, Szegedre helyezték, többekkel együtt – egyik volt kolozsvári tanárát, s az érkezőket üdvözlő szónok a beszédében, a már régebben Szegeden élő tanárokat, elsősorban Jancsó Miklóst, az éppen érkező tanár egykori kicsapott diákját állította példaképül.

Adjunktusa: a felesége. Sok együttes művük is jelent meg itthon és külföldön.

– Azért választottam a feleségemet adjunktusomnak, mert ő legalább nem akar hízelegni a főnöknek, hanem megmondja kereken a véleményét . . .

*

Jancsó Miklós néhány hónappal ezelőtt Londonban tartott nagy érdeklődéssel fogadott előadást a gyulladások okairól.

A londoni egyetemen Gaddum professzor, amikor a legutóbb a világ 50 alapvető gyógyszerét felsorolta, az említettek közül az egyik Jancsó Miklósé volt: a guanidin csoport. Ez a gyógyszer a halálos afrikai népbetegség, az álomkór ellen nyújt védelmet . . .

Legújabb kísérleteiről beszél, amelyet a fiatalokkal együtt végez.

– A fiatalok . . . Emlékszem, amikor én egyetemi diák koromban kísérleteztem, hogy megszidott ezért a professzorom: miért foglalkozom ilyesmivel, még korai! mondta szigorúan. Ha a mai diákok, akiket mielőbbi kísérletezésekre nevelünk, ösztönzünk, ezt hallhatnák . . .

Egy nemrég megjelent folyóiratot mutat; a Harvard-egyetem végzett hallgatóinak lapját, amely arról ír, hogy

a szegedi egyetemen minden szakkönyv, folyóirat megtalálható, s hogy Magyarországon igen magas színvonalú az orvostudomány, nem utolsó sorban a kutatások révén.

*

Külföldi tapasztalatai kerülnek szóba. 1930 táján a berlini Robert Koch Intézetben dolgozott. Münchenben is élt, tanúja volt az első náci rombolásoknak.

– Kiábrándultan tértem haza, féltettem az ottani tudományos munkát. A gyógyszerkutatás Németországban és főként annak nyugati részében valamikor virágzott! A világ élvonalában jártak. Ők voltak az ideáljaim! Naggyá fejlődött náluk ez a tudomány. Néhány évvel ezelőtt újra jártam náluk, kongresszuson. A nyugatnémet tudósok körében, de más nyugati országban is azt tapasztaltam, hogy igen-igen lecsökkent a nyugatnémet gyógyszerkutatás presztizse, s nincsenek már olyan nagy felfedezéseik. Nem, dehogyis akarok én általánosítani, de ami a mi tudományágunkat illeti, visszafejlődés tapasztalható náluk, a háborús érvágást a német gyógyszerkutatás máig sem heverte ki. Sok kutató elpusztult a harctéren, mások emigráltak, az akkori egyetemi hallgatók nagy többsége ugyancsak ott vérzett el Hitler háborújában. S a mai légkör sem kedvező ott. Mi, amikor nemrég hosszabb idő után feleségemmel ismét náluk jártunk, nem beszéltünk neofasisztákkal, csak rendes emberekkel érintkeztünk, de hogy a légkör izgatott, azt mi is éreztük. Nem akarok persze túl nagy jelentőséget tulajdonítani egyetlen tudományág visszaesésének.

De azért azt mégiscsak jellemzőnek érzem, hogy 30 évvel ezelőtt a német kutatóintézetek, egyetemek magukhoz vonzották a fél világ kapacitásait, ma pedig nemzetközi kongresszusokon alig hallatják szavukat nyugatnémet kollégáink. A feszültség, a nyugtalanság, amelynek sugárzási központja a mai Nyugat-Németország, a tudomány világában is érezteti hatását és jó szándékú tudósok körül is megrontja némelykor a légkört. A tudóstársadalom sem felejt könnyen, annál kevésbé, mivel a nyugatnémet remilitarizálás hívei újra és újra eszébe juttatják az embereknek a fasiszta barbárság korszakát.

– Érdekes élményem volt, hogy nyugatnémet professzorokkal beszélgetve, mennyit sopánkodtak diákjaikról, arról, hogy az amerikanizálódott életforma fegyelmezetlenné, léhává teszi őket. Ugyanazon a kongresszuson később kelet-németországi professzorbarátaimmal beszélgettem. Nekik igen jó véleményük volt diákjaikról: komolyan veszik a hivatásukat, ambiciózusak. Persze, általánosítani nyilván se ott, se amott nem lehet, de ezek a beszélgetések mégiscsak tanulságosak voltak. S elfogott valami nosztalgiaféle érzés is. Egykori ideáljaim után. Milyen jó is lenne nyugatnémet tudósokkal együtt kutatni a még rejtett betegségek okait. Minden óráért, napért kár! Az idő sürget, kár minden elveszett életért, amelyet talán megmenthetnénk együtt . . .

SOK MILLIÓ ÖRÖKMÉCSEST!

Festészetünk nagyjával, Bernáth Auréllal beszélgetek. Az asztalon sürgöny, az imént érkezett, s arról értesíti Kossuth-díjas művészünket közvetlen szavakkal, hogy megnyerte Miskolc város tanácsának nagydíját, az ott bemutatott „Svájci tó" című festményével.

– Kellemes születésnapi ajándék – mondja szokott csendes szavával, kis mosollyal.

Gratulálok a sikerhez, a mai születésnaphoz is, s ezek után különösen nehezen akaródzik megkérni őt, hogy a háborús idők emlékeiről beszéljen. Nehéz lett volna ezt kérni különben is, ismerve szűkszavúságát, szerénységét, hiszen arról például biztosan nem beszélne önként, hogy a lakásán valóságos okmányhamisító üzem volt a fasizmus idején, pedig ez eléggé köztudomású, mint ahogyan az is, hogy zsidó gyermekeket menekített éjszakánként autón különböző zárdákba.

Nem is lepődöm meg, hogy tiltakozása jeléül felemeli a karját: csak erről ne kérdezzen, olyan iszonyatos volt... De azután, hogy szóba kerül megint az új díjnyertes festmény, a „Svájci tó" és ezzel együtt a most tett nyugati utazás, önkéntelenül is „benne vagyunk" a témában.

A San Marco téren...

– Olaszországban is voltunk, persze Velencében is... Ültünk a San Marco téri egyik kávéház teraszán, késő este, csak a bazilika oldalfaláról világlott felénk valami fény. Vajon mi lehet az? – kíváncsi voltam rá, megtudakoltam. Örökmécses. Kinek, minek az emlékére? Elmondották, hogy sok évszázaddal ezelőtt egy péklegényt halálra ítélt a tanács, s csak a kivégzése után derült ki, hogy ártatlan volt. Ezért, az ő emlékezetére ég évszázadok óta az örökmécses. Egyetlen, ártatlanul legyilkolt ember emlékére! Gondolja el, hány mécsest kellene gyújtani a fasizmus idején milliószámra legyilkolt ártatlan emberek emlékére! Ez jutott eszembe akkor, ott Velencében, ahol sokáig néztem a kis mécsest. Arra is gondoltam, hogy nem is volna haszontalan dolog, ha tényleg örökmécseseket gyújtanának valamennyi mártír emlékére, szerte a világon, hogy az emberek ne felejtsék el soha többé az ártatlanok kiontott vérét... Olyan könnyen felejtünk, sajnos! Vagy nem akarunk beszélni arról az időről... Látja, én is nehezen kezdtem hozzá. Mások meg hallani sem akarják azokat a szörnyűségeket.

Most, hogy Nyugaton jártam, találkoztam egy régi barátommal. Szóba kerültek azok az idők, de nem akart hallani semmiről. Még az emlékezetébe váratlanul betört gondolatokat is elhessegette. A világ fokozottan keresi az örömöket, de úgy gondolom, hogy mélységes sebek vannak az emberi lelkek mélyén . . .

Bernáth Aurélt úgy szokták jellemezni: festészetünk nagy lirikusa. Ha a fasizmus, a háború évei alatt készült alkotásait nézzük, nemigen találni nyomát annak, hogy ecsetjének útját befolyásolták a tragikus idők. Nincs tehát ellentmondás a jellemzésben? Lirikus? – akinek érzékeny lelkületére láthatólag nem hatottak a világot sodró események?

Festészet és politika

– Hogy mi ennek a magyarázata? – gondolkodik el közbevetett kérdésemen. Nagyon nehéz ezt analizálni. – Nagy összefoglalásban azt mondhatom, hogy a festészet a legtisztább hangjával csak dicsérni tudja az életet.

A közvetlen politikai állásfoglalás nem a kenyere. Hacsak nem a grafikában, ahogy Daumier tette. A politikai magatartásból legfeljebb az együttérzés vonzalmát tudja homogénen kifejezni, ahogy ez Derkovitsnál mutatkozik.

– Az én felfogásom általánosabb volt, s nem osztályhoz kötött. Olyan problémákkal foglalkoztam, amilye-

nekkel a festészet évszázadok óta foglalkozik. Egyforma örömmel ábrázoltam családomat, lányomat, barátaimat, a Keleti-tenger halászát, a Capri-sziget kikötőmunkását, vagy az aratóünnepre menő parasztlányt, de éppoly örömmel a tájat szerte a világon, mint szobám csendben álldogáló edényeit. A festészet nagy forradalmának korszakában éltem, s tengernyi gondom volt akörül, hogy életérzésem hibátlanul rátaláljon tárgyaira, témáira, s hogy kialakuló stílusom vigye a mondanivalóimat. Eközben, nem hinném, hogy elzárkózott lettem volna, nagyon is éberen figyeltem az alakuló világ dolgait. Nagyon megbízható jósnak bizonyult a bekövetkezett eseményeket illetően a harmincas években az a művésztársaság, amely a Gresham Kávéházról kapta elnevezését. Tudtuk, mi jön. Már a harmincas évek közepe táján tudtuk, hogy a háború elkerülhetetlen, s hogy azt a németek el fogják veszteni.

Nagy élmény volt

– Azt hiszem, túlságosan passzívnak tünteti fel szerepét, művész úr . . . hiszen ismeretes, hogy sok-sok embert mentett meg . . .

– Ezt kötelességemnek éreztem. Jólesett, hogy az úgynevezett mentési munkáim közepette sok jó emberrel hozott össze a sors, örültem, hogy annyi rendes ember van . . . Ez megint csak az optimizmusomat növelte. Ismertem egy asszonyt, egy tanárnőt, dr. Ditrói Gábornét,

aki – képzelje el – olyan családokat is bujtatott, akiket addig nem is ismert! Méghozzá egy svábhegyi villában levő lakásban, amely előtt a nácik páncélosai tanyáztak! Vagy Szalai Istvánné a Németvölgyi úton! Női héroszok voltak ők! Nagy élmény volt ilyen embereket megismerni! Azt éreztem azokban az időkben, hogy nem csalódtam az emberekben. Megtörtént egy alkalommal, hogy elfogyott a keresztlevél blanketta, nem volt mire kitöltenem a hozzám fordulóknak a hamis igazolásokat, amelyeket Mattioni Eszterrel együtt készítettünk. Egy ismerősömet megkértem, hogy utazzon el a Győr megyei faluba, Somogyi Antal plébánoshoz – őt is ismertem – ő nyilván segítségünkre lesz. Az ismerősöm jót derülve mondta el, amikor az űrlapokkal hazatért, hogy a plébános ugyan személyesen egy darab űrlapot sem adott neki, ennek ellenére igazán nagyszerű, segíteni kész emberrel találkozott a személyében. Ismerősömet kedvesen fogadta, meghívta vacsorára is, majd éjszakára is ott marasztalta, ezekkel a szavakkal:

– Sajnos, más helyet éjszakára nem adhatok, mint az irodámat, de ott nyugodtan elalhat. Igaz, hogy a szekrény itt, látja ugye? – tele van nyomtatvánnyal, űrlappal, születési anyakönyvi blankettával, de ez remélem nem fogja zavarni az éjszakai nyugodalmát. – Ezzel a plébános jó éjszakát kívánt és ott hagyta vendégét a nyitott szekrényekben sorakozó űrlap-kincsek között. Vehetett belőlük amennyit csak akart. Ilyen ember volt a plébános, s nekem ez is nagy és szép élmény volt. – Szünetet tart, talán a plébános alakja rajzolódik tovább . . .

– Több évig éltem Németországban. Megtanultam nagyra becsülni a német nép rendkívüli képességét, munkaszeretetét. Annyira, hogy mindazokat a szörnyűségeket, amelyeket egy részük elkövetett –, 1945-ig nem tudtam teljes egészében elhinni. Egy szegény, meghurcolt gyerekkori barátnőm, akivel 1945 márciusában az utcán találkoztam, világosított fel az auschwitzi eseményekről, s mutatta karján a betetovált számot. De mindezzel úgy vagyok majdnem, mint az imént említett külföldön élő barátom; nem lehet ezeknek a dolgoknak a mélyére nézni, mert több ez, mint amit az emberi szív el bír viselni!

Ma már nem könnyű eldönteni, hogyha Bernáth Aurél tisztában lett volna a világgal, jobban kerülte volna-e a veszedelmeket, amelyek tevékenysége miatt rá is leselkedtek, vagy még aktívabbá vált volna, vagy egy időre sutba dobta volna-e az ecsetjét . . . Tény az, hogy miközben néhány epizódot most felidéz, azt érzem: humanizmusa, ösztöne diktálta neki mit cselekedjen, s amit tett, azt félelemérzet, meditálás nélkül cselekedte. Kis epizódot említ, s most is elmosolyodik, amint idézi.

– 1943 tavaszán meglátogatott egy újságíró, valamelyik színházi laptól. Azt kérdezte tőlem: „Kedves mester, mondja el, mi a véleménye a tavaszról . . .” „Várom Adolf halálát” – mondtam röviden. Az újságíró mintha nem hallotta volna a választ: „Tessék? Hogy tetszett mondani?” – és egészen összehúzódott ijedté-

ben. „Igen, várom Adolf halálát" – ismételtem. Erre magamra hagyott, s én nem is gondoltam arra, hogy feljelenthet.

És ma?

Bernáth Aurél ma is szemet-lelket gyönyörködtető képeket fest. Mintha a háborúban elpusztult 240 művét szeretné pótolni... Csupa hangulatos, bensőséges, lírai alkotás. Természetszerűleg adódik a kérdés:

– A műtermébe ma sem szűrődik be közvetlenül a világ zaja? A nyugat-németországi háborús készülődés hírét ma elhiszi?

– Művészi szemléletem változatlan maradt. Ma is azt vallom: a festészet csak dicsérheti az életet. Azt hiszem, nem járok rossz úton, ha a mai élet sok apró szépségét dicsérem, örömet szerezve ezzel az újfajta tárlatlátogatóknak. Ha a művészeti elvem változatlan is maradt, a műterembe, az életembe ma nyitott ablakon át tör be a világ zaja. Az újra felfegyverkezés híre is Nyugat-Németország felől! De – remélem ez nem túlzott optimizmus vagy fantázia részemről – bízom abban, hogy az emberek okultak a tapasztalatokon, s vezetőik rendelkeznek akkora felelősségérzettel, hogy nem hagyják a világot pusztulásra jutni.

AHOGY A HAZAI NÉMETEK LÁTJÁK

Dr. Wild Frigyest kerestem fel legutóbb, a Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségének főtitkárát, országgyűlési képviselőt, volt gimnáziumi igazgatót, egyetemi vezető lektort, hogy elbeszélgessek vele a hazai németség útjáról.

Elöljáróban a „sváb" meghatározásról esik szó. Több mint két évszázaddal ezelőtt telepítették hozzánk őseiket, a többi között a Schwabenlandnak is nevezett Württembergből, a törökdúlás utáni lakatlan területekre.

– A sváb elnevezést kompromittálták azok, akik közülük a világháború idején a magyar nép érdekei ellen cselekedtek, bűnöket követtek el. De mi reméljük, hogy a „sváb" elnevezés nem is sokára teljesen megtisztul az emberek tudatában a hozzá kapcsolódó csúfító gondolattársításától. Beszéljünk hát mi is svábokról – javasolja dr. Wild.

A főtitkár, a kérdés alapos ismerője, ezt mondja a háború éveiről, s az ezt megelőző időkről:

– Hitler pártjában nagy apparátust, propagandista és szervező részleget alakítottak, hogy a Kelet felé irányuló hódító törekvések segítségére a magyarországi sváb lakosságot is megnyerjék. „Keletkutató Intézet" volt ennek az intézménynek a fedőneve, vezetője, szervezője pedig Theodor Oberländer, a lvovi vérengzések irányítója, sok ezer lengyel és szovjet felnőtt, gyerek és öreg gyilkosa (és még nemrég a bonni kormány minisztere!). Ügynökeik arra tanították a svábokat: ők is a herrenvolkhoz, az „úrnéphez" tartoznak. Miután Horthy 1938-ban Hitler követelésére engedélyezte a Volksbund működését, a jelszó ez lett: „A magyarországi németek vegyék kezükbe Magyarország irányítását!" A lelkiismeretlen és gátlástalan demagógia sokakat megfertőzött, sokan önként léptek be a Volksbundba. Szerepet játszott ebben az is, hogy a svábok elkülönülten éltek a magyarságtól már idetelepülésük óta. Szabad parasztként települtek Magyarországra, ahol akkoriban a mezőgazdasági lakosság még jobbágysorban élt. Később: a svábság vezetői tartották vissza embereiket a magyarokhoz való közeledéstől, az összeolvadástól. Ebben az irányban hatott a magyar burzsoá nacionalizmus is. Hogy a második világháború idején sokan közülük a német imperializmus oldalára álltak, ennek fő oka persze már az volt, hogy sok svábot

Tamás Aladár, Czóbel Ernő és Cserépfalvi Imre
egy régi könyvnapon

A bonni államapparátus által tiszteletben tartott náçik közül néhány: Oberländer, Seebohm Lenner, Speidel, Heusinger, Strauss, legtöbbjük azokkal a kitüntetésekkel ékesítve, amelyeket a Hitler-rezsimtől kaptak . .

Olasz neofasiszták gyűlése a predappiói temetőben, Mussolini emlékezetére

Nyugatnémet katonai parádé: a tiszt mellén a náci kitüntetések szalagjai . . .

A háborús bűnös Dönitz tengernagy előtt tisztelegnek az új haditengerészet tisztjei

elkápráztatott az ígéret: Hitler győzelme után majd isten tudja mennyi földet, vagyont kapnak. A Volksbund vezetői és aktív tagjai, az SA, az SS, sváb tagjai sajnos iszonyatos dolgokat követtek el . . .

De voltak másfajta emberek is . . .

Nevek kerülnek szóba, sváb ellenállóké, hősöké. Kisbudmér . . . ebben a kis faluban – de másutt is – tömegesen támadták meg azokat, akik nem akartak belépni a Volksbundba. Gyűlés Vokányban . . . Az egyik felszólaló: Leitner János, a Volksbund, a fasizmus ellen beszél. Az eredmény? Dachauba hurcolták, ahonnan nyomorékként tért haza . . . Muck Sándor cipészmester . . . Az illegális kommunista párt megbízásából agitált, szervezett a fasizmus ellen, röpcédulákat terjesztett, plakátokat ragasztott. Dachauban fejezte be életét . . . Kübler Mihály nemcsak a Tanácsköztársaságnak volt hű harcosa, hanem az antifasiszta frontnak is. Ő is Dachauban halt meg. A bányavidékeken, ipari centrumokban a sztrájkokban, az ellenállásban mindenütt megtalálhatók voltak a német ajkú munkások is.

Úti emlékek

A felszabadulás után a nagy bűnösök meglakoltak vagy kiszöktek az országból. Az ittmaradottak elkülönültsége még erősebbé vált, mivel a náci svábok bűntettei kompromittálták a német ajkú lakosságot. 1946-ban – a potsdami egyezmény értelmében – a svá-

bok egy részét visszatelepítették Németországba. A bizonytalanság – természetesen – az itthonmaradottakat is egy jó időre tartózkodóvá tette.

És ma? Hogyan él és gondolkodik a mintegy 220 ezer itt élő sváb?

– Munkájukkal már régóta részt vesznek a szocializmus építésében, sőt, bátran mondhatjuk: e vonatkozásban már egyöntetűen „letették a garast"! A szocialista mezőgazdaság alakulása is segítette, hogy végre közel kerüljenek egymáshoz magyarok és svábok. Közös munka, közös érdek! most első ízben a több mint két évszázad során! Engedje meg, hogy látszólag kis jelentőségű, de mégiscsak jellemző példákat mondjak el. Az 1958-as választásoknál a kátolyi sváb lakosság sérelmezte, hogy közülük nem jelöltek tanácstagot, arra való hivatkozással, hogy a svábok volksbundisták voltak. A párt illetékes szervei megvizsgálták a panaszt, kiderült: meggondolatlan általánosítás, előítélet volt az elfogult jelölés forrása, s a hibát nyomban korrigálták. Ez az eset arra is példa, hogy a tartózkodás megszűnt, illetve szűnőben van, s ma már inkább csak egyes, főleg idősebb embereknél tapasztalható. A bizalmatlanság egyik megnyilvánulása például, hogy nem fizetnek elő a „Neue Zeitung"-ra, tartanak az előfizetési ív aláírásától, hátha ferde szemmel néznek rájuk, amiért német nyelvű újságot olvasnak. Meg kell mondanom, az ilyen jelenség ma már nem egyszerűen félelemből származik, hanem elsősorban a végre kialakult jó viszony féltéséből is. Erről is a gyakorlatban győződtem

meg. Magyarpolányban jártam nemrég, este gyűlést tartottam, s előzőleg bejelentettem, hogy beszédemet először magyarul, majd németül mondom el. Egy sváb bácsi rögtön szólásra jelentkezett: „Németül nem kell, hogy elmondja!" – javasolta magyar nyelven. Én kitartottam eredeti elhatározásom mellett, s németül is beszéltem. A beszéd végeztével a bácsi odajött hozzám, és svábul fejezte ki megelégedettségét. Kiderült, hogy az öreg azért tiltakozott előzőleg a német beszéd ellen, mert félt, hogy megzavarja a faluban a német és a magyar lakosság szépen kialakult egységét. A beszéd hangja, tartalma természetesen nem ilyen volt, s ez nyugtatta meg az öreget, aki végezetül igazán bölcsen mondta:

– Nem az a fontos, hogy milyen nyelven beszél az ember, hanem, hogy mit mond.

Legutóbbi úti emlékeit idézi Wild doktor. Vaskút, tszzárszámadás. A jól működő tsz élén sváb elnök áll. A hajnalig tartó bálon a német polkát éppoly kifogástalanul járták a magyarok és a délszlávok, mint a délszláv kólót a svábok és a magyarok, a csárdást a délszlávok és a svábok.

– Észrevettem, hogy az egyik asztalnál négy férfi ül, és nem táncoltak, papír volt előttük, ceruza a kezükben, számoltak, tárgyaltak. Odaléptem hozzájuk:

– Maguk miért nem mulatnak?

– Majd ha megbeszéltük a dolgokat . . .

Kiderült, hogy ők négyen a növénytermelő brigád tagjai: két sváb, egy magyar, egy délszláv, s a hibrid kukorica négyzetes vetéséről tárgyaltak a bálon, ami,

ha nem is a legmegfelelőbb hely erre a célra, s nem is azért említem, mintha a báli szakmai megbeszélés követendő volna – de mindenesetre jellemző az együttes munkára, a kialakuló harmonikus együttélésre.

– Kultúrgárdáink keresztül-kasul járják az országot, mindenütt igen szívesen fogadják őket. Múltkor a vegyes lakosú Veszprém megyei Bánd községben a Tell Vilmosból adtak elő részleteket németül. Némi megdöbbenéssel figyeltem fel arra, hogy kezdettől fogva állandó mozgolódás, beszéd hallatszik, amely az előadás alatt egyre erősödik. Talán nehezményezik a községben a német szót? De hiszen előre jeleztük, hogy az előadás német nyelvű lesz. Nagy kő esett le a szívemről, amikor kishitűségem igazolódott be, megtudtam – előbb is rájöhettem volna –, hogy a svábok tolmácsolják a mellettük ülő magyaroknak a szöveget. A kakasdi előadás is szép emlék maradt. Előadás után a községből tovább utazó sváb kultúrgárdát zeneszóval kísérte végig a falun a magyar és a sváb lakosság. S az is említésre méltó, hogy egyre-másra épülnek új kultúrotthonaink szerte az országban, közös társadalmi munkával.

Nincs különbség . . .

Mi a véleménye a hazai németségnek a Nyugatról fenyegető háborús veszélyről?

– Békét szeretnénk! De Nyugat-Németországban ugyanazok, akik egyszer már a kárunkat okozták, ismét

ellenünk törnek. És ismét minket, svábokat szeretnének felhasználni. De nagyon rosszul ismerik a mi itteni körülményeinket, állásfoglalásunkat. Ránk ne számítsanak azok, akiket jól ismerünk, jobban, mint ők minket! Franz Rothen, az egykori Volksbund-vezér ma a bonni menekültügyi minisztériumban dolgozik, Franz Hamm, az egykori nyilas képviselő is ott működik, dr. Paul Flach, a hajdani Volksbund-szervező, a landsmannschaftok egykori vezetője.. A Volksbund „jogutóda" a Landsmannschaft, most ebbe tömörítik a Magyarországról Nyugat-Németországba kitelepített svábokat. Már akit lehet. De az a véleményem: néhány megveszekedett volksbundistától eltekintve, rájuk sem számíthatnak teljesen a neofasisztának aligha nevezhető ősfasiszta, régi ismerőseink!

Tudom, hogy a magyarországi svábok közül is járnak ki látogatóba Nyugat-Németországba, s onnan is érkeznek látogatók hozzájuk. A Nyugat-Németországba kitelepített svábok ott gyökeret vertek, a legtöbben szeretnék nyugodtan eltölteni hátralévő éveiket. K. Józsefné Elekről nemrég járt kinn látogatóban Nyugat-Németországban, s hazaérkezése után elmondta nekünk, hogy történetesen részt vett egy gyűlésen, ahol miután a szónok élesen támadta, fegyverrel fenyegette az NDK-t, sokan közbekiabáltak: „Csak hallgass! Ha háborút kezdtek ellenük, majd kaptok (mármint a vezetők) tőlük atombombát a fejetekre!"

Elsősorban a háborús légkör nem tetszik Nyugat-Németországban – mondják az onnan visszaérkezők.

És elsősorban a békés légkör tetszik az NDK-ban, ahová ugyancsak sokan utaznak közülünk látogatóba.

– Nemrég Berkenyében jártam. Csak politikai beszámoló volt műsoron. Vasárnap este volt, csúf időjárás, mégis zsúfolásig megtelt a terem. A béke ügye mindenkit érdekelt. Nincs ebben különbség a svábság és a magyarság között.

„VOLT MAGYAR ÍRÓ...”

Régi íróasztala mintha ma is visszavárná gazdáját, rajta sorban a pipái, tűhegyes ceruzarengeteg, radírgumik. Ami Heltai Jenő halála óta új az öreg íróasztalon; a karcsú vázában egy szál rózsa, mindig friss szál rózsa.

Nagy babérkoszorú az egyik falon. Persze, nem az, amelyről régen hangulatos kis karcolatot írt, az a régi babérkoszorú végigkísérte ifjúságának hónapos szobáin, míg végül egy éjszaka ráhullott a hónapos szoba alvó lakójának a mellére, mint halott koporsójára, majd a józsefvárosi szél elkapva az elszáradt babérleveleket, szétszórta azokat visszahozhatatlanul. Ezt írta meg a régi karcolatban.

A szoba fali szögén függő nagy babérkoszorút a „János vitéz” 50. előadásán kapta . . .

A babérkoszorú-emlék nyomán a „János vitéz" – amelynek verseit írta – kerül szóba először, amikor Heltai Jenőnével helyet foglalunk a két hatalmas fotelban, itt szeretett a legjobban üldögélni az író, kávézni, beszélgetni, el is keresztelte kávéháznak. Heltainé régi falragaszt vesz elő egy fiókból. Érdekes-szomorú esemény fűződik a hirdetményhez . . .

– Látja ezt az operaházi plakátot? Nézze meg a dátumát . . . A „János vitéz"-t adták – és mi ugyanakkor a toloncház lakói voltunk . . . Azt talán nem is tudja, hogy később, a legfelsőbb köröknek szemet szúrt, hogy a „János vitéz"-t még mindig a nemkívánatos Heltai Jenő verseivel adják elő, meg is bíztak egy „megfelelő származású" valakit, hogy írjon új verseket . . . erre azonban már nem maradt idő, vége lett a fasizmusnak, az üldöztetésnek . . .

Eszembe jut, hogy a népi író Darvas József, első könyvének, a „Fekete kenyér"-nek könyvnapi sikerét „ünnepelte" a toloncházban, a tőle oly távol álló urbánus Heltai Jenő pedig a „János vitéz" operaházi előadásai alatt volt az „Egeres" lakója . . .

„Itt ülök a fagyos kövön, / Öreg tolonc a híres Egeresben, / Volt magyar író . . . ej, mit emlegessem? / Megérdemeltem. Köszönöm" /

De túlságosan gyorsan kanyarodtunk a tragikus időkre... És az „Egeres" előtt? Emlékszem, ifjúságom rózsaszínű szemüvegén át úgy képzeltem valaha, hogy Heltai Jenő útja szép és göröngytelen, szüntelen csak felfelé tör... A pesti aszfalt nagy históriku sa különben hogyan is írhatna olyan bensőséges, sziporkázó humorral, annyi könnyed eleganciával? – gondoltam. Igaz, mosolygó filozófiájának lírájában mindig éreztem valami bölcs, őszinte szomorúságot, ami elgondolkoztatott, meghatott. Milyen is volt hát az élete valójában? Fel-le, fel-le – vibráló grafikon rajzolódik ki most előttem –, ilyen volt a „békebeli béke" krónikásának az útja...

– Volt úgy – beszéli most Heltai Jenőné –, hogy a külföldi utazás sem volt nálunk probléma, de még gyakrabban történt, hogy lakbért sem tudtunk fizetni. Amikor nagyon sok adósságunk volt már, felmentem a háziurunkhoz, a Magyar Általános Kőszénbánya vezérigazgatójához, hogy haladékot kérjek. Sosem felejtem el azt a megalázó, megszégyenítő bánásmódot... Amikor beléptem hozzá, alig köszönt, azután rám ripakodott:

– Az ember először házbért fizet, azután eszik!

– Szóval? – kérdeztem, még mindig reménykedve.

– Fizetni kell!

Elköszöntem tőle, most már nem is viszonozta.

– Úgy maradtunk mégis a lakásban, hogy helyettünk

más valaki – sohasem tudtuk meg, ki – fizette meg titokban a tartozásunkat. Amikor férjem a „Néma levente"-t írta, már annyi volt a tartozásunk, hogy a lefoglalt bútorokat már le is hordták a lakásunkból, s a teherkocsira is felrakták. Gondoltam egyet, leszaladtam az emeletről, és odaálltam a szállítómunkások elé: „Sajnálom magukat, hogy egy nagy írónak a bútorát kénytelenek elvinni." A munkások összesúgtak néhány pillanatig, azután megragadták a bútorokat, és felcipelték, vissza az ötödik emeletre.

– A sikerek idején is sok volt az izgalom. 1937-ben Hóman Bálint például annyira sokallta a „Néma levente" sikerét, hogy megtiltotta Bajor Gizinek – aki a Nemzeti Színház tagja volt, s vendégként játszott a darabban –, hogy tovább szerepeljen a Magyar Színházban. Tudta, hogy ezzel pontot tesz a sikersorozat után. Így is történt...

Debrecenből is szomorú emlék fűződik a „Néma leventé"-hez. Ott is nagy sikere volt, de a színházban, majd utána a szűk körű banketten néhány fasiszta fütyttyel, bűzbombával tüntetett a férjem ellen. Zavart akartak kelteni. De Horváth Árpád, a színház igazgatója és főrendezője bátran fellépett a tüntetők ellen. A közönség is a férjem mellé állt. Úgy maradt meg az az este a férjem emlékezetében, mint felejthetetlenül szép emlék, mert a közönség tapsa, szimpátiája elnyomta a tüntetők mesterkedését.

És amikor felfelé ívelt a grafikon görbéje? Amikor még nem üldözték a származása miatt? Egy humoros, jellemző epizódot elevenít fel Heltainé abból az időből:

Heltai Jenő szerette az embereket, a vendégeket. Ő volt az elnök úr, a színpadi szerzőknek is, a zeneszerzők és szövegíróknak is az elnöke, s ebben a pozícióban fontosnak tartotta, hogy hazáját szerte a világon megszerettesse. Ez vezérelte az elnök urat. Egyetlenegyszer gondolt arra, hogy a vacsorán náluk járt amerikai filmcézár, visszatérve hazájába, majd gondol rá a tengerentúlról, és talán filmet írat vele. És nemsokára meg is érkezett Amerikából a várva várt sürgöny. Izgatottan bontották fel, hátha benne van a nagy filmszerződési ajánlat. „Kérem, küldjék el sürgősen a krémes palacsinta receptjét." Ez volt a sürgönyben . . .

Sokat törődött a tehetséges, de nincstelen írókkal és költőkkel. Egy régi verses levelet mutat most Heltainé, Somlyó Zoltán költő írta az elnök úrnak, pedig történetesen éppen akkor az elnök úrnak is nagy lakbérfizetési és egyéb anyagi gondjai voltak. Néhány sor a megható, kevéssé ismert Somlyó versből:

Pár napig lehetünk már csak a lakásba. / s hogyan, miből menjünk a régiből a másba?! / Kéziratot sehol nem tudok eladni – / Nem lehet! nem szabad tovább így maradni!! / Mikor mások ötször is évdíjat kapnak. / Engem itt küszködni és rohadni hagynak! / Somlyó

Zoltán is csak rendes magyar költő! / Talán betört? rabolt? vagy tán embert ölt ő?! / Mi hát a nagy bűnöm, mi hát az én vétkem? / Az, hogy csak dolgoztam és magamban éltem / Hogy mindig koplaltam és hogy mindig fáztam? / S szerkesztő urakkal sosem éccakáztam? / ... Ön a legnagyobb Úr: az Elnök, az Isten: / Elnök úr, segítsen! / segítsen! Segítsen!...

Akinek nem kellett a kivételezés

Amikor Heltai Jenőt is elérte a fajüldözés gyilkos mechanizmusa, már idős ember volt, 73 éves. Palló Imre eljárt az érdekében, hogy úgynevezett mentesítést kapjon, a „kivételezettek" közé számítson. Csakhogy az író nem akart kivételezett lenni, inkább vállalta a szenvedést, a többi ártatlannal együtt, semminthogy írói érdemeire való tekintettel külön elbánásban részesüljön. Miután megtudta, hogy közbenjártak az érdekében, s Mester Miklós kultuszállamtitkár hajlandó is segíteni rajta, Heltai visszautasító levelet írt az illetékeseknek:

„Érdemekre hivatkozni nem tudok, előnyt vagy kedvezést a magam számára sohasem kértem... Egész múltamat meghazudtolnám, ha most, egy hosszú élet alkonyán, a helyzetemen való kívánatos könnyítés kedvéért, egy sok százezer embertársamat egyformán sújtó ítélet elkerülése végett kérelmezéssel élnék és magam-

nak kivételezést, jobb sorsot iparkodnék biztosítani . . ."

Más lapra tartozik, hogy az államtitkár mégis mentesítette az írót, s az megint más lapra tartozik, hogy ez a mentesítés rövidesen – amikor a náci terror kulminált – mit sem ért.

Üldözötten

S következett a bujdosás. Naplót írt erről, ez a napló mindmáig kiadatlan.

„Lakásokban, folyosókon és pincékben, óvó- és illemhelyeken, kávéházakban, börtönben, menekülés és bujdosás közben, jó vagy rossz papirosra írtam, ahogy adódott" –

olvasható a bevezetőben. Menekülés az egyik rejtekhelyről a másikra, gyakran csak az utolsó pillanatban sikerült Heltainénak tovább, és megint csak tovább vinnie az írót . . . Csupa izgalommal, rettegéssel, borzalommal teli órák, hetek, hónapok – erről szól a napló, amelynek sok száz oldaláról innen-onnan kijegyzek néhány mondatot:

„Kétségtelen, hogy a németek el akarják pusztítani a hidakat, a villamost, a gáz- és a vízműveket . . ."

„Mi lesz velünk? . . . Elkészültem a legroszszabbra. A könyveimet szeretném megmenteni . . ."

„Borzalmas dolgokat hallunk. Rengeteg öngyilkosságról tudunk . . ."

„12-kor feküdtem le, de nem aludtam el, negyed egy után lármát hallottam, kiabálás, lövöldözés kezdődött, döngették a kaput, a nyilasok betörtek a házba.

Egy-két embernek sikerült elillannia, azokat kergették, utánuk lőttek. Sötét alakok jelentek meg a folyosón, benyitottak a szobákba, mindenkit lezavartak a földszintre . . . Ordítottak velünk, fenyegettek . . . »Ha megmoccannak, hullahegyeket csinálunk!« Részegek voltak, puskájukkal hadonásztak . . ."

„Nem gondoltam arra, hogy svéd oltalmat kérjek, abban az együgyű álomban éltem, hogy nekem elég a magyar nemzet védelme is."

„Húsz percnyi időt adtak, hogy összecsomagoljunk . . . Én csak egy aktatáskába csomagoltam törölközőt, szappant . . . Végre előállt a riadó-autóbusz."

„A Mirabelle-be vittek minket, a politikai rendőrségre, amelyiknek Hain Péter a feje. Betereltek egy földszinti folyosóra, ott töltöttük az éjszakát, álmatlanul."

„P. A. rettenetesen éhes, az üres csajkát megfordítja, alját megkopogtatja, hogy a legutolsó csepp leves is a szájába csorogjon, azután az ujjával kikaparja, ami maradt, és leszopja az ujjáról . . . Nyög és ájuldozik . . . Szólunk a

rendőrnek, kerítsen orvost, de az orvos nem jön."

„Megszoktam már a szomszédomban a gerincbajos ember üvöltését is . . ."

„Autók jöttek fel a hegyre, újabb rabszállítmányok . . . Az ablakból csodálatos napfölkeltét láttam, és aranylevelű fákat . . .

A szereplők? Jó és rossz emberek, emberek, akik kitűnőre vizsgáztak, és akik elbuktak. Az egyik főszereplő Bárdos Lajos zeneszerző (jelenleg a Zeneművészeti Főiskola Kossuth-díjas tanára), aki egy ideig bujtatta Heltaiékat, azután mentette a könyveiket, ingóságaikat. Mellette ismeretlen nevek sora: bátor és jószívű „szürkenővéreké", azután egy Kozocsa nevű pénzügyigazgatóé, aki egy időre lepecsételtette az író könyvtárszobáját, hogy így a féltve őrzött kincsek megmeneküljenek . . . Ladomerszki Dezső neve is a bátrak, a Heltaiékat rejtegetők sora között van. Azután szökött, bujdosó rendőrök, akik negyedórákra, átmenetileg gyorsan visszabújtak levetett uniformisukba, amikor a házba nácik, nyilasok érkeztek – ilyenkor a szökevény, újra hivatalos uniformist öltött rendőrök megjátszották, hogy ők őrzik az üldözötteket . . .

A toloncházban ismerkedett meg Horváth Imrével (a későbbi, azóta elhunyt külügyminiszterrel), akiről naplójában is melegen, kedvesen emlékezik meg:

„. . . van egy angyalian szelíd kommunista, tíz évet ült Szegeden és Vácott, most internálták. Moszkvában a földalatti vasút építkezésénél dol-

gozott, a Csillag börtönben elolvasta a »Csendes Don« negyedik kötetét oroszul. Türelmesen várja az ő idejét."

Egyszer a toloncházban, az udvari körséta alkalmával, néhány pillanatra véletlenül találkozott Heltainé a férjével. Szembe jött vele, az író mellett szorosan Horváth Imre ment, az írónak csak annyi ideje volt, hogy bemutassa:

– Horváth Imre!... Kommunista! – büszkén, különös hangsúllyal, nyomatékkal mondta ezt, tovább nem jellemezhette új barátját, az őrök elráncigálták Heltainé mellől.

(Az író és Horváth Imre barátsága a későbbi, a felszabadulás utáni években is megmaradt, mind erősebbé, bensőségesebbé vált.)

Vigyázzunk!

Élni kell! Túl kell élni!– sokszor mondta ezt, s mindig bízott egy távoli jobb jövőben Egyik régi könyvének első példányában a feleségéhez szóló dedikáció is reménykedés a szomorúság közepette:

„Lillának ... a sok kínlódásért, harcért, keserűségért, fájdalomért, nélkülözésért, könnyért, és – reménykedésért."

A szabadságról reménykedett, és ez volt első versének címe is a felszabadulás után. És a felszabadulás után az emberiség békéjében reménykedett:

„Nem az örökre elmúlt »béke« kell, amely az én ifjúságom idején volt. Ez rengeteg nyomort, igazságtalanságot, elnyomatást és kiuzsorázást takart. Nem a »régi jó időknek« hamis, hazug békéjét követeljük vissza, hanem a békét, amely népek és emberek egymás megértéséből, egymás megsegítéséből fakad. Azt a békét, amely egyforma bőkezűséggel megadja mindenkinek az élet szép örömét . . ."

Amikor 80. születésnapját ünnepelték az írók a Margitszigeten, elmondta akkor ott, hogy 20 éves korában, első tudósításában, mint kezdő újságíró, a „közeljövőben" épülő fővárosi munkáslakásokról írt, mert így informálták, s ő jóhiszeműen, akarata ellenére: nem a valóságot írta le. Hiszen a „közeljövő" – évtizedekre kitolódott. Így folytatta ünnepi beszédét:

„Örülök annak, hogy első – sőt, ha szabad ezzel dicsekednem egyetlenegy hazugságom, ha 60 esztendős késéssel is, mégis valósággá vált . . . Örülök annak, hogy fiatal írótársaim gondtalanul dolgozhatnak, és nem kell zsebből és papirosból öt krajcárért liptói túrót vacsorázniok az utcán, a Rókus-kórház körül sétálva, ahogy nekem, és sok más írótársamnak is nemegyszer kellett, még ismert, és sikeres írókorunkban is. Kedves barátaim, vigyázzunk arra, hogy munkásházainkat ne rombolja le egy újabb háború!"

A könyvkiadó, amelynek élén évekig állt, nemrég „sajtófogadást" tartott s ott egy fiatal újságíró kolléga hozzám hajolva megkérdezte: „Mondd, ez az a Cserépfalvi?" Csak csendben bólintottam, de úgy láttam, hogy ifjú barátom ezután egy kicsit megilletődötten hallgatta. Pedig amiről Cserépfalvi Imre beszélt – a tízezres példányszámok, a jövőre megjelenő különlegesen szép kiállítású könyvek, amelyek a Corvina Kiadó brüsszeli sikerét is túlszárnyalják majd –, semmiben sem különbözött egy szokásos beszámolótól. Igaz, nagy szeretettel beszélt a születendő könyvek alakjáról, belső szépségéről, s annak jelentőségéről, hogy ezek a magyar művészeti, szépirodalmi művek – híven a vállalat hivatásához –, idegen nyelven kerülnek külföldre, a Szovjetunióba, Amerikába, Olaszországba, Angliába, Németországba . . . „József Attila lengyelül és angolul is meg-

jelenik" – ez a néhány szó is valahogy különösen jelentőségteljesen hangzott... Külön szólt azokról a könyveinkről, amelyeknek missziója a fasizmus maradványai és új csírái ellen küzdeni odakint, Nyugaton is. Említette, hogy Nyugat-Németországban újra sajtó alá rendezték a „Mein Kampf"-ot, hogy régóta elárasztják a piacot a hitlerista tábornokok háborút dicsőítő műveivel, míg Stefan Zweig halálának évfordulóján nem engedték bemutatni az író háborúellenes darabját...

Régóta ismerem Cserépfalvi Imrét, ezt az alacsony termetű, ezüstös hajú, megnyerő modorú férfiút, tudom, ki volt régen és ki ma. Annak idején is rajongója volt a szép szónak és a szép könyvnek, ma is az, akkor is haladó könyveket adott ki, ma is ezt teszi. Különbség persze azért van és nem is kicsi, s elgondolkodtató is! Cserépfalvi Imre, mint egy kis magánkönyvkiadó tulajdonosa a fasizmus legsötétebb éveiben kezdte el ugyanazt a munkát, amelyet ma egy nagy állami vállalat élén folytat.

Bolt a Váci utcában

Még megilletődött vagyok, amikor leülünk beszélgetni.

Amiről nem kell kérdeznem őt, mert magam is jól emlékszem rá: az akkor kiadott könyvek; Váci utcai könyvesboltja; a kicsiny könyvkiadóvállalat a Mária Valéria utcában, amelyben mindössze két szerkesztő dolgozott. A „Cserépfalvi-kiadás" márka volt. Kiadóválla-

lata is csak méreteiben volt kicsi, jelentőségében korántsem. Az ő könyvei mindig a legszebbek közé tartoztak... Pedig micsoda nagytőkés kiadófejedelmekkel viaskodott a porondon!

De volt valami, amiben a tőkés fejedelmek nem versenyezhettek vele (igaz, nem is akartak), s ez haladó gondolkodása, nagyszerű bátorsága volt. Mert a könyvei nemcsak külsőleg voltak különlegesek!

De hadd beszéljek előbb a boltjáról, mert Cserépfalvi Imre azzal is politizált. Ő volt például az egyetlen könyvesbolt-tulajdonos, akinek kirakatában még a háború idején is antifasiszta, náciellenes francia könyveket lehetett látni. Ugyanis az idegen nyelvű könyvek itt-ott átsiklottak a határcenzúrán, s ő ezeket a műveket kérte, várta, istápolta, propagálta.

Egy reggelen nagy csoport néző verődött össze a bolt kirakata előtt, s derülve szemlélték Hitler és Horthy karikatúráját, amelyet a bolt üzletvezetője – főnökének hű tanítványa –, a „Marianne" című francia folyóiratból vágott ki és helyezett el a kirakatban – amiért Cserépfalvi utólag elismerését fejezte ki. (Más kérdés, hogy a rendőrség lecsukatta az üzletvezetőt, ő maga pedig bíróság elé került, bár ezt az ügyet megúszta nagyobb pénzbüntetéssel.)

– Egész akkori életem így telt el: rendőrök, ügyvédek és bírák között...

– Hogyan kezdődött? Aragon „Bázeli harangok" című könyvével . . . Aragon a baloldali irodalom kimagasló alakja volt . . . Írásának hősei, életük, magatartásuk magával ragadott. Nem voltam kommunista, de éppen a kommunisták hatottak rám a legerősebben. Elhatároztam, hogy kiadom a könyvet, ismerjék meg nálunk is. Először kétezer, majd háromezer példányban jelent meg . . .

Azután a falukutatók könyveinek kiadására vállalkozott. Ebből is per lett. Társadalomellenes izgatásért. Kifizette a pénzbírságot, majd kiadta a per tárgyalását – gyorsírókkal jegyeztette, s e könyve miatt ismét a vádlottak padjára került. S most már valóban így teltek az évek. De szinte azt lehetne mondani: minél több volt a per, annál több perbe fogható könyvet adott ki.

A sárga könyv. Franciaországból küldték neki a nácizmust, Hitlert leleplező kiadványt. Elolvasta, lefordíttatta, azonnal kiadta.

– Sokszor vitatják nálunk, milyen erős volt az antifasiszta közvélemény – teszi hozzá. – Azt hiszem jellemző érv lehet ebben a vitában, hogy például ez a könyv tízezer példányban fogyott el. Napok alatt! Pedig akkoriban tízezer példányban megjelenő könyv nagy szó volt a könyvkiadásban. Mire megjelent az elkobzást kimondó végzés, már nem volt belőle. Azután jöttek a kék könyvek, amelyeket Bálint György szerkesztett. Róttuk az utcákat, a Duna hídjáról sirályokat etettünk, s

közben beszéltük meg, miről is szóljanak ezek a könyvek. Aktuális, nagy kérdésekről kell, hogy szóljanak! Ebben állapodtunk meg. Így jelent meg példának okáért a szovjet ipar fejlődéséről szóló kék könyv. De gyakran beszélgettünk arról: sietni kell, minél több hasznos könyvet kell kiadni, amíg lehet. Odakint, a náciknál már égtek a máglyák, s rajtuk elhamvadtak a szép könyvek. De a máglyák fényénél néha könnyebb volt világosan látni az olvasónak is, a kiadónak is.

„Szép szó", „Csendes Don"

Visszakanyarodunk egy pillanatra néhány évvel, a „Szép Szóra", József Attilára . . . A „Szép Szó" kiadását nem utolsósorban éppen József Attiláért vállalta el. Hisz alig jelentek meg versei. Visszaemlékezik a „Nagyon fáj" című kötet megjelenésére. József Attila örömteli várakozással figyelte a Váci utcai boltban; lesz-e sikere kötetének? De hiába ajánlották az eladók, a könyvet nem vitték, nem kellett. Ady, Babits, Kosztolányi sem igen kellett már abban az időben. És Attilát nem lehetett elküldeni az üzletből . . . „De Kolozsvárról éppen ma érkezett rendelés száz kötetedre" – találta ki hirtelen Cserépfalvi. A költő néhány perccel később már örömmel újságolta a bolt egyik alkalmazottjának a jó hírt. Az alkalmazott azonban nem volt beavatva a kegyes hazugságba, és elárulta az igazságot. Attila igen megharagudott. Csak az európai költők antológiájának szerkesztési

megbízása engesztelte ki. Csupa forradalmi vers került volna a kötetbe. József Attila azonban ezt az antológiát már nem szerkeszthette . . .

Cserépfalvi Imre elém helyezi József Attila utolsó levelét, hozzá írta, néhány perccel a szárszói öngyilkosság előtt: „. . . . *amit vállaltam, körülbelül teljesítettem*" – írja, és szerkesztőt ajánl maga helyett, a Victor Hugo és az Apollinaire-kötetet is ezúttal küldi vissza Cserépfalvinak a szárszói vasútállomásról.

Solohov „Csendes Don" című könyvének kiadása . . . A cenzor ceruzája igen-igen vastagon fogott, olyannyira, hogy a negyedik kötetből alig maradt valami értelmes szöveg, s így ezt Cserépfalvi ki sem adta. Lezárta a sorozatot a harmadik kötettel.

– Egy olyan fejezettel, amelyből az olvasó következtetni tudott a továbbiakra. A botrány mégis kitört. Szombathelyi vezérkari főnök pattantotta ki, ő írt levelet Lázár igazságügyminiszternek: „Hogyan jelenhetett meg egy ilyen könyv Magyarországon?"

Érdekes dokumentumot mutat most Cserépfalvi; a vezérkari főnök feljegyzését, amelyben oldalanként megjelölve felsorolja a „kifogás alá eső részeket":

> „Dicséri Marxot . . . a cári uralom zsarnokságáról ír . . . háborúellenes beállítottságú . . . szidja a vezető réteget . . . a háború szörnyűségeiről ír . . . arról ír, hogy a gazdagok érdekeiért harcol a szegény . . . kigúnyolja a cárt . . . az igazság a bolsevisták oldalán van . . . a szovjetet nem lehet megdönteni . . ."

Nemcsak a vezérkari főnök, hanem a Parlamentben a nyilasok is felszólaltak a könyv, Cserépfalvi ellen.

– Tudtam, hogy megint bíróság elé kerülök és hogy a könyvet elkobozzák. De ez a könyv is elfogyott akkor már. Abban az időben elsősorban üzemi könyvterjesztőkkel dolgoztunk, százával vitték a könyveket a gyárakba, hogy a boltban ne maradjon. No és persze azért is, mert a könyveket, elsősorban a „Csendes Don"-t, nagyon keresték. A hosszú Kovács, a csepeli Lébel – ők voltak a fő gyári könyvterjesztők. Vajon hová lettek?

Nem sokkal később Cserépfalvit Bálint Györggyel együtt letartóztatták. Amikor a Hadik-laktanyából a Margit körúti fogházba vitte őket a rabomobil, azt mondták nekik, hogy egyenesen a vesztőhelyre viszik őket. Nem így történt. „Csak" embertelen kínzások következtek.

– Én magánzárkás voltam... Nagyon irigyeltem Bálint Györgyöt, hogy ő jó barátokkal, kommunistákkal került egy cellába. De volt egy nagy vigaszom; láttam, amint a kommunista foglyok zárkáiba becsempészik az általam kiadott József Attila-kötetet.

Kilenc hónap múltán szabadult.

„Fogadalmi tábla"

A náciknak az volt a követelésük, hogy a könyvüzletek kirakatában ott legyen a horogkeresztes folyóírat; a „Signal," továbbá Hitler képe és a „Mein Kampf".

A Cserépfalvi-bolt kirakatában ezek sosem voltak láthatók. A tulajdonos kisvártatva lehúzta a rolót, elbujdosott.

A felszabadulás után?

Még folytak az utcai harcok, amikor Cserépfalvi már lapkiadással foglalkozott. Aztán kiadta József Attila „Összes Versei"-t. Majd a „Magyar mártír írók antológiájá"-t, amelyben 75 író, költő szerepelt, Bálint Györgytől, a jó baráttól Bajcsy-Zsilinszky Endréig, a fiatal szerzetes Tűz Tamás költőtől Kertész Manó nyelvtudós professzorig . . .

– Nézd csak – mutatja most Cserépfalvi – a könyv előszavának utolsó sora: „Legyen e könyv fogadalmi tábla a holtak sírja felett: soha többé, jaj, soha többé!"

TARTALOM

Rényi Péter: Előszó 5
Soha többé (Gy. I.) 15
Az utolsó karácsony (Bajcsy-Zsilinszky Endréné) 18
Akkor is március volt . . . (Ascher Oszkár) 27
Ha eltűnne a felhő . . . (Jánossy Lajos) 35
Speidel ma is szembejöhetne (Pór Bertalan) 43
Az abdai tömegsír lakója lett . . . (Radnóti Miklósné) . . . 48
Szemtanúk Thomas Mann és József Attila találkozásáról . . 58
A meg nem tartott fogadalom (Uszta Gyula) 66
Napló, fehér foltokkal (Tátrai Vilmos) 73
Az emberséghez méltó értelem (Ortutay Gyula) 83
A nagy szerep (Baló Elemér) 93
Hiszek az emberiség jövőjében (dr. Hamvas Endre) . . . 101
Ő emberpárti volt (Móricz Virág) 105
Tudóssors (Winter Ernő) 113
A régi újságíró elmondja (Mihályfi Ernő) 121
Aki rajzolta a történelmet . . . (Ék Sándor) 129
Beszéljünk róla? (Tersánszky Józsi Jenő) 137
Aki a fojtogató szégyennek azt a napját megérte . . .
(Bognár József) 145
A beszélő lakás (Várnai Zseni) 154
Szemtanúk másfajta németekről 162
Jártas volt a nyomor kérdésében . . . (Darvas József) . . . 179
Siker és nyomorúság (Mikus Sándor) 189
Horthy miniszterénél (Nagybaczoni Nagy Vilmos) 197
Az egykori ideál (Jancsó Miklós) 204
Sok millió örökmécsest! (Bernáth Aurél) 208
Ahogy a hazai németek látják (dr. Wild Frigyes) 215
„Volt magyar író . . .” (Heltai Jenőné) 223
Míg égtek a máglyák (Cserépfalvi Imre) 234

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette: Remete Ibolya. A borító és a kötésterv Darvas Sándor munkája. Műszaki vezető: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő: Heszberger Ede. A szedést 1963. II. 1-én kezdték meg. Megjelent 1963. V. 15-én. 8200 példányban. Terjedelme 12,2 (A/5) ív + 1,2 ív mélynyomású melléklet.

PL – 76 – K – 63533

630562/1 – Zrínyi Nyomda, Bp.

Fel. v.: Bolgár Imre igazgató

20,– Ft

mártírok, emberséges emberek, de emberi mivoltukból kivetkőzött gyilkosok, náci pribékek is megelevenednek az olvasó előtt a könyvben sorakozó interjúk – voltaképpen csupa kisregény – nyomán.

A könyv szereplői között vannak kommunisták és pártonkívüliek, olyanok, akik „nem politizáltak", vagy egykor éppen a nácizmus szekerét tolták.

Az egykorú, érdekes fényképekkel gazdagon illusztrált könyv eddig ismeretlen írásos dokumentumokat is tartalmaz, például kivonatokat Radnóti Miklós és Heltai Jenő kiadatlan naplójából.

E kötetben mintegy negyven közéleti személyiség emlékezik és emlékeztet. Hogy az idősebbek – megismerve annak a kornak némely kulisszatitkait, és neves, de egyszerű emberek történetét is – sohase felejtsenek, és hogy a fiatalok hívebben képzelhessék el a kort, amely nem térhet vissza soha többé – ezért készült e mű.

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ